

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Метод за докажување
дискриминација

Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission to Skopje

FOUNDATION ФОНДАЦИЈА
OPEN SOCIETY
СОЦИЈАЛНО ОДНОШЕЊЕ
НА СЕДОНТА МАКЕДОНИЈА

 ХЕЛСИНШКИ
КОМИТЕТ ЗА ЧОВЕКОВИ
ПРАВА НА РЕПУБЛИКА
МАКЕДОНИЈА

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА – метод за докажување дискриминација

Неда Чаловска

Поддржано од:

Содржината на ова издание не секогаш ги одразува погледите или ставовите на Мисијата на ОБСЕ во Скопје

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Уредиле:

Д-р Жанета Попоска

Нада Наумовска

Автор:

Неда Чаловска

Превод:

Ана Василева

Игор Раиден

Лектура:

Дејан Василевски

Дизајн, уредување и печат: Скенпоинт, Скопје

Тираж: 150 примероци

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

343.41:316.647.82

ЧАЛОВСКА, Неда

Тестирање ситуација : метод за докажување дискриминација /
[автор Неда Чаловска ; уредиле Жанета Попоска, Нада Наумовска]. -
Скопје : Хелсиншки комитет за човекови права на РМ, 2014. - 70 стр. :
табели ; 23 см

Фусноти кон текстот. - Содржи и: Прилози

ISBN 978-608-65216-7-7

а) Повреда на човекови права - Дискриминација б) Докажување на
дискриминација - Методи

COBISS.MK-ID 97385482

Содржина:

Листа на кратенки	2
Предговор	5
I Вовед	7
1. Европско законодавство за спречување и заштита од дискриминација	7
2. Национално законодавство за спречување и заштита од дискриминација	11
3. Отсуство на докази во случаи на дискриминација и преминување на товарот на докажување	17
3.1. Судот на правдата на Европската унија	19
3.2. Европскиот суд за човекови права	21
4. Тестирање ситуација	26
II Методологија	40
1. Основа	40
2. Проблем	42
3. Цел	44
4. Капацитет на граѓанските организации	44
5. Улога на координаторот/ката	46
6. Спроведување на тестирањето	52
7. Пополнување прашалници и собирање изјави	53
8. Документирање и следење	54
9. Користење на резултатите	54
ПРИЛОГ 1	57
Случаи на дискриминација и протоколи за тестирање ситуација (прелиминарни сценарија и инструкции)	
Случај 1 Дискриминација врз Ромите на граничните премини во РМ	57
Случај 2 Дискриминација врз децата со интелектуални попречености од страна на градинките во РМ	67

Листа на кратенки:

Европска унија ЕУ

Европска конвенција за човекови права ЕКЧП

Европски суд за човекови права ЕСЧП

Европски комитет за социјални права ЕКСП

Европска социјална повелба ЕСП

Закон за спречување и заштита од дискриминација ЗСЗД

Кривичен законик КЗ

Комисија за заштита од дискриминација КЗД

Мисија на Организацијата за безбедност и соработка
во Скопје ОБСЕ

Мрежа за заштита од дискриминација МЗД

Обединети нации ОН

Повелба на ЕУ за фундаментални права Повелбата

Република Македонија РМ

Совет на Европа СЕ

Соединети Американски Држави САД

Суд на правдата на Европската унија СПЕУ

Фондација Отворено општество Македонија ФООМ

Хелсиншки комитет за човекови права на РМ МХК

Предговор

Како мултиетничка и мултикултурна земја, Република Македонија е земја на различности што не се секогаш прифатени од граѓаните со различно етничко потекло, односно припадност. Поради ова, ваквите различности понекогаш доведуваат до дискриминација по повеќе основи: етничка припадност или потекло, религија, националност, боја на кожа, раса. Сепак, не изостанува дискриминацијата што не е поврзана со етничкото потекло, а и другите лични карактеристики со кои човекот или се раѓа – пол, сексуална ориентација, социјално потекло, или, пак, ги стекнува во текот на животот – брачна состојба, здравствен статус, политичка припадност. Исто така, дискриминаторски основи што по својата природа во голем број случаи се променливи се основите возраст и попреченост. Со оглед на фактот дека во 2010 година беше донесен Законот за спречување и заштита од дискриминација, што стапи на сила на први јануари 2011 година и претставува *lex generalis* во областа на дискриминацијата, можеме да констатираме дека поведувањето постапки за утврдување и заштита од дискриминација претставува особено нова област како за правните практичари и за судството, така и за телото за еднаквост што се конституираше согласно овој закон – Комисијата за заштита од дискриминација.

Најголемиот товар кога се работи за докажувањето на дискриминацијата можеби паѓа на жртвите на дискриминацијата и на здруженијата на граѓани што работат во оваа област и нудат директни сервиси за бесплатна правна помош на граѓаните и на другите луѓе за заштита од дискриминација. Поради ова, може да се констатира дека здруженијата на граѓани биле и ќе бидат врската меѓу граѓанинот и институциите кога се работи за ограничување на права заштитени со Уставот и националните закони. Оттука, здруженијата мораат да пронаоѓаат начини и методи за докажување на дискриминацијата, што во најголемиот број случаи е тешко да се докаже.

Како еден од методите што доведоа до промена во некои од европските земји при докажувањето на директната дискриминација, а со тоа и промена во законодавството за прифаќање на овој начин на докажување како законски-допуштено доказно средство во судските постапки за утврдување на дискриминација, претставува *шесџирањето ситуација*. Овој метод се користи и за спроведување на истражувања чиешто резултати понатаму се користат за застапување или лобирање за промена на дискриминаторски практики или, пак, промена на законодавството, за зголемување на свесноста во јавноста околу

постоенето на определена дискриминациска практика, како и за набљудување и документирање на состојбата со дискриминацијата воопшто.

Тестирањето ситуација претставува метод што се користи во случаи на дискриминација во кои недостигаат факти и докази и е тешко да се докаже. Тестирањето ситуација вклучува употреба на организирани актери или ајликанти за да се истражи појавата на дискриминација во различни предмети, процеси и области по различни основи. Тој е особено соодветен за случаи на директна дискриминација, што е често скриена зад разни изговори и тестирање права што се веќе содржани во законодавството и меѓународните стандарди. Моделот на индивидуална правда е често несоодветен за докажување на структурна и институционална дискриминација и тестирањето ситуација овозможува дискриминацијата да биде полесно разоткриена и докажана во овие случаи.

Тргнувајќи од позитивните ефекти на употребата на овој метод во другите држави и земајќи го предвид фактот дека во нашата држава тестирањето ситуација не е употребено како доказно средство во судски постапки, се наметна потребата за создавање на оваа методологија. Целта на оваа методологија е да им даде насока на здруженијата на граѓани и на стручната јавност што претставува методот на тестирање ситуација, како ефикасно да се спроведе за да може понатаму да се користи како доказно средство, но не само во судското застапување туку и во процесот на лобирање и застапување на одредени групи пред надлежните институции.

Освен општа методологија за употреба и спроведување на методот на тестирање ситуација, овој документ дава осврт и на домашното и на европското законодавство во делот на заштитата од дискриминација, одлуките на Европскиот суд за човекови права и Судот на правдата на Европската унија, што се однесуваат на случаи на директна и индиректна дискриминација и користените методи за докажување на дискриминацијата, земајќи предвид дека нашата држава е земја-кандидат за членство во Европската унија, поради што е обврзана да го усогласи своето законодавство со правниот систем на Европската унија што, исто така, предвидува забрана на дискриминација.

I Вовед

1. Европско законодавство за спречување и заштита од дискриминација

Администрирањето на правдата преку антидискриминациското право, како во националните законодавства, така и во рамки на правниот супранационален систем на Европската унија (ЕУ), се темели на неколку основи: првично потенцирајќи ја Европската конвенција за човекови права (ЕКЧП) и придржувањето кон неа од страна на сите држави-членки на Европската унија и од страна на државите-членки на Советот на Европа (СЕ), и понатаму, земајќи ги предвид антидискриминациските директиви на ЕУ. Оттука „европско право за недискриминација сугерира постоење на единствен систем на правила за недискриминација ширум цела Европа“.¹

Совет на Европа

Иницијалниот документ на кој се потпира европското право за недискриминација е ЕКЧП. Член 14 пропишува забрана за дискриминација и тоа преку гаранција на еднаков третман во уживањето на другите права утврдени со ЕКЧП. Понатаму, Протоколот 12 (2000 година)² го проширува опфатот на забраната од дискриминација и гарантира еднаков третман во уживањето на сите права, вклучително и правата предвидени со националните законодавства.³ Дополнителна заштита од дискриминација е вградена во Рамковната конвенција за заштита на националните малцинства, донесена од СЕ на 01.02.1995 година, во која се утврдуваат минимум права што државите-членки на СЕ и други потписнички на Конвенцијата се обврзуваат да ги гарантираат и да ги заштитуваат.

Дополнително, клучен документ за европското право за недискриминација е Европската социјална повелба (ЕСП), првично потпишана на 18.10.1961 година, а потоа изменета на 03.05.1996 година. Значењето на ЕСП се протега во областа на економските и социјалните права, опфаќајќи го корпусот права утврден и со ЕКЧП. Но, со дополнителниот Протокол (донесен во 1998 година), листата на утврдени права со доминантна социјална содржина во ЕСП, директно, се прошири кон пра-

¹ „Прирачник за европското право за недискриминација“, ФООМ, Скопје, 2013 година.

² Досега, ноември 2014 година, Протоколот е ратификуван од страна на 18 држави, членки на Советот на Европа, www.conventions.coe.int/Treaty//Commun/ChercheSig.asp?NT=177&CM=7&DF16/07/2010/&CL=ENG.

³ „Според објаснувачкиот извештај за протоколот, тој е изработен со цел да ја зајакне заштитата од дискриминација, што, пак, се смета дека е суштински елемент во гарантирањето на човековите права. Поконкретно, Протоколот произлезе од серија дебати за начинот на кој може да се зајакне родовата и расната еднаквост.“ Види повеќе во: „Прирачник за европското право за недискриминација“, http://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discrim_law_MKD.pdf, издавач ФООМ, Скопје, 2013 година.

вото за недискриминација и тоа со вградување на: правото на еднакви можности и еднаков третман, без дискриминација по основа на пол, правото на информирање и консултација, правото на учество во одредувањето и одлучувањето за условите за работа и правото на постарите на социјална заштита. ЕСП експлицитно пропишува еднаков третман и недискриминација во член Е, преку кој се отвори можноста за придонес на ЕСП во разбирањето на правото за недискриминација во ЕУ. На таа линија, соодветни и ефикасни лекови во докажувањето на претпоставката за дискриминација можат да бидат идентификувани во работата на Европскиот комитет за социјални права (ЕКСП), на начин што тој инсистира на ефикасност во забраната за дискриминација при вработувањето и работните односи, наведувајќи ги сите основи на дискриминација или првенствено политичката припадност, етничка припадност, религија, раса, јазик, пол, возраст и здравствен статус како основи по кои се забранува дискриминацијата. Во таа смисла, ЕКСП со својата работа го опфаќа и преминувањето на товарот на докажување (особено за работниците како жалители) при докажување на разликите во третманот во случаите со претпоставки за дискриминација и апелира на олеснувачки прописи со кои жалителот ќе има можност да ја црпи оправданоста на жалбените наводи пред судот. Понатаму, ЕКСП проценува дека законодавната рамка треба да гарантира заштита на работникот од отказ или суспензија од работно место, во случај работникот како жалител да поднел жалба или да почнал судска постапка. Конечно, во случаите на нарушување на забраната за дискриминација, ЕКСП проценува дека законодавството треба да предвиди санкции за работодавачите и соодветна компензација за работниците – пропорционална на штетата претрпена од страна на работникот како жртва. Постои посебна процедура што здруженијата на граѓани треба да ја следат при поднесувањето на колективни жалби до ЕКСП по основа на прекршување на правата гарантирани со ЕСП, но нашата држава сè уште ја нема прифатено оваа процедура.

Од аспект на товарот на докажување, во заклучоците за Романија, ЕКСП директно го изразува своето жалење за отсуството на прописи што го олеснуваат товарот на докажување при претпоставка за сторена дискриминација, каде што наводната жртва го понесува целиот товар на докажување во случаите на повреда на забраната за дискриминација.⁴ Слична реакција имал ЕКСП и во случајот на Малта, со барање информација до државата за правилата за докажување во случаите со претпоставка за дискриминација и за тоа дали мотивот на работодавачите се зема предвид како одлучувачки фактор од страна на судот во процената за тоа дали е сторена дискриминација.⁵

⁴ Заклучок на ЕКСП од 2002 година за Романија, стр. 117-121.

⁵ Заклучок на ЕКСП за Малта, стр. 408-411.

ЕУ првично е инспирирана од слободната трговија и, следствено, од стабилизираниите социјални и економски односи, упатувајќи на Договорот за формирање на Европската економска заедница (1957 година), во кој е содржана одредбата за забрана за дискриминација врз основа на пол во контекст на вработувањето.

Принципот на еднаков третман и забраната за дискриминација се темелно начело и на Договорот за ЕУ, според кој почитувањето на човековите права и фундаментални слободи, демократијата и владеењето на правото претставуваат темелни вредности на ЕУ. Член 2 од Договорот за ЕУ одредува и промовирање на полова еднаквост, а член 7 предвидува и клаузула за суспензија, како начин на заштита на човековите права и слободи, со која се предвидува ограничување на одредени права на членките на ЕУ во случај на тешки и трајни повреди на човековите права, како и санкции во случај на кршење на фундаменталните начела од страна на земјите-членки.

Особено важен документ во заштитата на човековите права и слободи и начелото на недискриминација е Повелбата на ЕУ за фундаментални права⁶ (Повелбата), што содржи низа граѓански, политички, економски и социјални права за сите граѓани и лица со престојувалиште во ЕУ. Повелбата предвидува еднаквост на сите луѓе пред законот, ја забранува дискриминацијата по основа на пол, раса, боја, етничко или расно потекло, генетски одлики, јазик, религија или уверување, политички или каков било став, припадност на национално малцинство, имот, раѓање, попреченост, возраст или сексуална ориентација и обврзува ЕУ да ги почитува културните, религиските и јазичните различности. Оваа Повелба стапи на сила на 01.09.2009 година, со стапување на сила на Договорот од Лисабон⁷.

Воспоставувајќи го начелото на еднаков третман како темелно начело на правото на ЕУ, во 2000 година беа усвоени две директиви во насока на гарантирање на ова начело и заштита од дискриминација од страна на државите-членки на ЕУ: Директивата за еднаквост при вработување, со која се забрани дискриминацијата врз основа на сексуална ориентација, религија и уверување, возраст и попреченост во областа на вработувањето 2000/78/ЕС⁸, и Директива за расна еднаквост 2000/43/ЕС⁹, што забрани дискриминација врз основа на ра-

⁶ Целосниот текст на Повелбата можете да го прочитате на следниов линк: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.

⁷ Целосниот текст на Договорот од Лисабон можете да го прочитате на следниов линк: http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/;ELX_SESSIONID=Dp5YJITfnzV5LmGhbcWs qKDGXbHjn2GrQRZWn152wYLcym5LKnbX!-267846139?uri=OJ:C:2007:306:TOC.

⁸ Целосниот текст на Директивата 2000/78/ЕС можете да го прочитате на следниов линк: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:en:HTML>.

⁹ Целосниот текст на Директивата 2000/43/ЕС можете да го прочитате на следниов линк: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:EN:HTML>.

сата или етничката припадност во контекст на вработувањето, но и во образованието, пристапот до системот на социјална заштита и социјално осигурување, вклучително и здравствена заштита, како и во пристапот до стоки и услуги, вклучително и домувањето. Овие директиви забрануваат четири форми на дискриминација и тоа директна и индиректна дискриминација, вознемирување и инструкција за дискриминација. Во 2004 година е донесена и Директивата за родово-рамноправен пристап до стоки и услуги 2004/113/ЕС, со која се прошири опсегот на забраната за дискриминација врз основа на полот и во областа на пристапот до стоки и услуги, а во 2006 година Директивата за спроведување на принципот на еднаков третман на мажите и жените 2006/54/ЕС (преработена директива). Од процесен аспект, особено значајна е Директивата за товарот на докажување во случаи на дискриминација врз основа на пол 97/80/ЕС, донесена на 15.12.1997 година, со која се предвидува дека товарот на докажување ќе премине на страната на тужениот/дискриминаторот, доколку постојат претпоставки дека дискриминацијата била извршена. Она што произлегува од ваквиот систем на забрана на дискриминацијата по конкретните основи, од институционалната дебата во рамки на ЕУ, е „Хоризонталната директива“, што подразбира заштита во сите области предвидени со Директивата за расна еднаквост. Значајниот удел на европското антидискриминациско законодавство во националните судски системи се одразува преку донесување закони на национално ниво преку кои ќе биде овозможен пристап до сите области достапни во едно општество на сите поединци врз основа на фер и еднакви услови.

Заклучно, клучните концепти на директивите за недискриминација и правото на ЕУ за еднаков третман ја вклучуваат дефиницијата за директна и индиректна дискриминација, вознемирување, виктимизација и инструкција за дискриминација, префрлување на товарот на докажување, адаптација на работните места кон потребите на лицата со попреченост (познато како соодветно приспособување), заштита на правата на жртвите од страна на граѓанските организации и синдикатите, социјален дијалог, како и ефективна, пропорционална и одвраќачка санкција што вклучува компензација за жртвата.¹⁰

Обединети нации

Особено влијание врз развојот на европското законодавство имаат и меѓународните документи на Обединетите нации (ОН), преку кои се поставуваат меѓународните стандарди и темелни вредности во заштитата на човековите права. Од големо значење за европското законодавство, но и за националното, по-

¹⁰ „Како да презентирате случај на дискриминација“, Европска комисија, 2011 – „How to present a Discrimination Claim“, European Commission [Directorate-General for Justice], 2011.

ради тоа што нашата држава ги има ратификувано, се следни-
ве документи:

- Универзалната декларација за човекови права;
- Конвенцијата за елиминирање на сите форми на расна дис-
криминација;
- Конвенцијата за правата на детето;
- Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација
на жената;
- Конвенција за правата на лицата со попречености;
- Конвенциите на Меѓународната организација на трудот;
- Меѓународниот пакт за граѓански и политички права;
- Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права.

2. Национално законодавство за спречување и заштита од дискриминација

Устав

Со осамостојувањето и донесувањето на Уставот, нашата др-
жава се заложи дека ќе го почитува принципот на еднаквост
на сите граѓани во остварувањето на слободите и правата не-
зависно од полот, расата, бојата на кожата, националното и
социјалното потекло, политичкото и верското уверување, имот-
ната и општествената положба, како и дека сите граѓани пред
Уставот и законите се еднакви (член 9). Со развојот на домаш-
ното законодавство забраната за дискриминација почна да се
вклучува и во законите со кои се уредуваат различни области,
како што се работните односи, здравството, образованието,
социјалната заштита. Исто така, се зголеми и заштитата врз по-
веќе основи за дискриминација од наведените во Уставот, како
што се род, здравствен статус, попреченост, возраст, брачна и
семејна состојба.

Уставниот суд, согласно член 110 од Уставот, е надлежен да
ги штити слободите и правата на човекот и граѓанинот што се
однесуваат на слободата на уверувањето, совеста, мислата
и јавното изразување на мислата, политичкото здружување и
дејствување и забраната на дискриминација на граѓаните по
основа на пол, раса, верска, национална, социјална и поли-
тичка припадност. Постапката за заштита на овие права е уре-

дена со Деловникот на Уставниот суд, каде што е предвидено дека секој граѓанин кој смета дека со поединечен акт или со поединечно дејство му се повредени право или слобода утврдени со член 110 алинеја 3 од Уставот, може да бара заштита од Уставниот суд во рок од два месеца од денот на доставувањето на конечен или правосилен поединечен акт, односно од денот на дознавањето за преземање дејство со кое е сторена повредата, но не подоцна од пет години од денот на неговото преземање (член 51). Во ова барање, потребно е да се наведат причините поради кои се бара заштитата, актите или дејствата со кои тие се повредени, фактите и доказите на кои се заснова барањето, како и други податоци потребни за одлучувањето на Уставниот суд (член 52).

Преку член 110 став 3 од Уставот, на Уставниот суд му се дава особено лимитирана надлежност во заштитата на граѓанските слободи и права, поради тоа што може да постапува единствено кога се работи за слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата, политичкото здружување и дејствување и забраната на дискриминација на граѓаните по основа на пол, раса, верска, национална, социјална и политичка припадност. Дополнително, ваквата заштита се стеснува поради рестриктивното постапување на Уставниот суд во заштитата на овие права. Доколку се разгледаат одлуките на Уставниот суд донесени по барањата за утврдување и заштита од дискриминација, ќе се утврди дека во најголемиот дел судот се прогласува за ненадлежен, што особено ја доведува во прашање ефикасноста на судот во заштитата од дискриминација¹¹.

Закон за Народниот правобранител

Надлежност за постапување во случаи на нееднаков третман на граѓаните поради одредена основа, како и заштита на принципот на соодветна и правична застапеност на припадниците на заедниците во органите на државната власт, органите на единиците на локалната самоуправа и јавните установи и служби му беше дадена и на Народниот правобранител. Ваквите дополнувања на надлежностите на Народниот правобранител со Законот за Народниот правобранител¹² од 2003 година наметнаа потреба за отворање на посебни одделенија за недискриминација и соодветна правична застапеност и одделение за заштита на правата на децата и лицата со посебни потреби, што функционираат до денешен датум. Во однос на надлежностите и начелата на недискриминација, Народниот правобранител ќе поведе постапка по поднесена претставка или по сопствена иницијатива ако од наводите, доказите и фактите или од сознанијата добиени на

¹¹ Преглед за работата на Уставниот суд за 2011, 2012 и 2013 година.

¹² „Службен весник на РМ“, бр. 60/2003 и 114/2009.

друг начин основано произлегува дека од страна на органите на државната управа и од други органи се повредени уставните и законските права на граѓаните или се повредени начелата на недискриминација и соодветна и правична застапеност на припадниците на заедниците. Исто така, Народниот правобранител може да реагира до органите на државната управа и до други органи кога е во прашање заштитата на начелата на недискриминација со давање на свое мислење, односно по сопствена иницијатива може да упатува препораки, мислења и критики. Понатаму, Народниот правобранител ги следи состојбите во однос на обезбедувањето почитување на начелата на недискриминација и соодветна и правична застапеност на припадниците на заедниците и со вршење посети и увиди во органите на државната управа и други органи. За крај, Народниот правобранител го информира Собранието за почитувањето на начелата на недискриминација и соодветна и правична застапеност на припадниците на заедниците од страна на органите на државната управа и од страна на други органи со годишен извештај.

Закон за еднакви можности меѓу мажите и жените

Следејќи ги заложбите на ЕУ за родова еднаквост и вклученост на жените еднакво во приватната и јавната сфера, како земјакандидат за влез во ЕУ, Република Македонија во 2006 година донесе Закон за еднакви можности меѓу мажите и жените¹³, што претставува прв закон целосно посветен на постигнување на принципот на еднаквост, во случајот по основа на пол и на род. Со овој закон за првпат беше утврдено дека „Нееднаквото учество на жените и мажите постои кога застапеноста на жените или мажите во телата на власта на сите нивоа, вклучувајќи ја судската, законодавната и извршната власт, локалната власт, како и сите други јавни установи и служби, политичките функции, комисији и одбори, вклучувајќи и учествување во телата што ја претставуваат државата на меѓународно ниво, е помала од 40%“ (член 6 став 3 – Посебни мерки). Исто така, со овој закон се определи постоење на посебен Застапник за еднакви можности при Министерството за труд и социјална политика пред кој граѓаните, но и здруженијата на граѓани и синдикатите, можат да поднесат претставки за утврдување на нееднаков третман по однос на пол и на род.

Закон за работните односи

Во 2005 година беше донесен нов Закон за работните односи¹⁴, што вклучи одредба за забрана од дискриминација по повеќе

¹³ „Службен весник на РМ“, бр. 6/2012, 30/2013 и 166/2014.

¹⁴ „Службен весник на РМ“, бр. 62/2005, 106/2008, 161/2008, 114/2009, 16/2010 (пречистен текст), 50/2010, 52/2010, 158/2010 (пречистен текст), 47/2011, 11/2012, 39/2012, 52/2012 (пречистен текст), 13/2013 и 25/2013, 170/2013, 187/2013, 113/2014.

основи, за која постои судска заштита. Имено, во член 6 од овој закон е предвидено дека работодавачот не смее барателот на вработување – кандидатот за вработување или работникот, да го става во нееднаква положба заради расното или етничкото потекло, бојата на кожата, полот, возраста, здравствената состојба, односно инвалидност, религиозното, политичкото или друго убедување, членувањето во синдикатите, националното или социјалното потекло, статусот на семејството, имотната состојба, половата насоченост или заради други лични околности. Со Законот се забранува директна и индиректна дискриминација, вознемирување и полово вознемирување.

Закон за спречување и заштита од дискриминација

Тргнувајќи од потребата за сеопфатна заштита од дискриминација што, освен физичките, ќе ги опфати и правните лица и ќе опфати основи и области што не се предвидени во Уставот, во 2010 година беше донесен Законот за спречување и заштита од дискриминација (ЗСЗД)¹⁵. ЗСЗД предвидува спречување и заштита од дискриминација во остварувањето на правата гарантирани со Уставот, закон и ратификувани меѓународни договори, односно ја забранува секоја директна или индиректна дискриминација, повикување и поттикнување на дискриминација и помагање во дискриминаторско постапување во јавниот, но и приватниот сектор врз основа на пол, раса, боја на кожа, род, припадност на маргинализирана група, етничка припадност, јазик, државјанство, социјално потекло, религија или верско уверување, други видови уверувања, образование, политичка припадност, личен или општествен статус, ментална и телесна попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба или која било друга основа што е предвидена со закон или со ратификуван меѓународен договор. Сексуалната ориентација и родовиот идентитет не беа вклучени како посебни основи за дискриминација во Законот, што е голема критика на Законот.

Предвидена е сеопфатна примена на ЗСЗД од страна на сите државни органи, органи на единицата на локалната самоуправа, правни лица со јавни правни овластувања и правни и физички лица во областа на работата и работните односи, образование, наука и спорт, социјална сигурност, вклучувајќи го и подрачјето на социјална заштита, пензиско и инвалидско осигурување, здравствено осигурување и здравствена заштита, правосудство и управа, домување, јавно информирање и медиуми, пристап до добра и услуги, членување и дејствување во синдикални, политички партии, здруженија на граѓани и фондации или други организации засновани на членство, култура и други области определени со закон.

¹⁵ „Службен весник на РМ“, бр. 50/2010 и 44/2014.

Во однос на формите на дискриминација, ЗСЗД ги забранува директната и индиректната дискриминација, вознемирувањето, вклучително и сексуалното вознемирување, повикувањето и поттикнувањето на дискриминација – инструкција за дискриминација, виктимизацијата, како и потешките форми на дискриминација – повеќекратната, продолжената и повторената дискриминација.

Директната дискриминација во ЗСЗД е дефинирана како секое неповолно постапување, разликување, исклучување или ограничување што како последица има или би можело да има одземање, нарушување или ограничување на еднаквото признавање или уживање на човековите права и основни слободи, споредено со третманот што го има или би можело да го има друго лице во исти или во слични услови. Ваквото дефинирање го исклучува секој акт на директна дискриминација што како последица имал ограничување на права, поради што ваквото дефинирање не е во согласност со Директивата 2000/78/ЕС¹⁶. Оваа празнина се отсликува и во работата на КЗД, што ги прекинува или ги запира постапките кога дискриминацијата била отстранета или, пак, правото било остварено, без притоа да утврди дали во конкретниот случај била извршена директна дискриминација кон лицето кое поднело претставка¹⁷. Со ЗСЗД се формираше КЗД што е самостоен и независен орган и има надлежност да почнува иницијатива и/или да постапува по претставки за случаи на дискриминација, да дава мислење и правни информации на подносителите, да ја информира јавноста и да поднесува годишен извештај до Собранието, да го следи спроведувањето на Законот, да дава препораки и да соработува со надлежните органи за преземање мерки за остварување на еднаквоста на граѓаните.

Постапката почнува со поднесување претставка до КЗД, писмено или усно на записник, без обврска за плаќање на такса и друг надоместок. Со претставката лицето поднесува докази и факти од кои може да се утврди актот или дејството на дискриминација. Претставката може да се поднесе најдоцна во рок од три месеци од денот кога била сторена повредата или најдоцна една година од дознавањето за актот на дискриминација. По поднесувањето на претставката, КЗД ја доставува до лицето против кое е поднесена во рок од 15 дена од денот на приемот, кое треба да одговори за наводите во претставката во рок од 15 дена од денот на нејзиниот прием. КЗД дава мислење за наводната дискриминација во рок од 90 дена од денот на поднесувањето на претставката и за тоа ги известува поднесувачот и лицето против кое е поднесена претставката. Со писменото мислење, а по утврдената дискриминација, КЗД препорачува начин на отстранување на повредите на правото.

¹⁶ Овој став е даден и од страна на авторите во публикацијата „Водич за улогата на КЗД во судска постапка и преминување на товарот на докажување“, изработена од Мисијата на ОБСЕ во Скопје и Академијата за судии и јавни обвинители, 2013, стр. 12.

¹⁷ Извештај за тригодишното работење на Мрежата за заштита од дискриминација, стр. 20-22.

Рокот од 90 дена за давање на мислење од страна на КЗД по добиена претставка не е почитуван во најголем дел од претставките, што се должи на слабите капацитети на КЗД. Во оваа насока се и најголемиот број критики упатени до КЗД, поради што сè уште не може да се констатира дека претставува ефикасен механизам за заштита од дискриминација, како и неуспехот КЗД да стане превентивен механизам за спречување на дискриминација¹⁸.

Со ЗСЗД се предвидува и судска заштита од дискриминација, што се поведува со тужба пред граѓанските судови, со која, освен што може да се бара да се утврди дека тужениот го повредил правото на еднаков третман, да се забрани преземање на идни дејства во насока на повреда на правото на еднаков третман, надоместок на материјална и нематеријална штета, може да се бара и објава во медиумите на пресудата со која е утврдена повреда на правата. Во случаи на дискриминација каде што постои претпоставка за дискриминација, преминувањето на товарот на докажување е предвидено со ЗСЗД, но сè уште не постои практика на примена на овој институт од страна на домашните судови во поведените судски постапки за заштита од дискриминација.

Особено важно е што во ЗСЗД се вклучени одредби што овозможуваат орган, организација, установа, здружение или друго лице кое во рамките на својата дејност се занимава со заштита на правата на еднакво постапување за чиишто права се одлучува во постапката, да се појават како замешувачи во судска постапка на страна на лицето кое тврди дека е дискриминирано. Ваквите одредби ги поттикнуваат и здруженијата на граѓани, но и КЗД, да се вклучат во судската постапка на страна на жртвите од дискриминација, со цел со своето искуство да придонесат во утврдувањето на дискриминација, а со тоа и во спречувањето на идни случаи на дискриминација.

За здруженијата на граѓани особено важна е одредбата со која се овозможува поднесување на заедничка тужба за заштита од дискриминација на здруженија и фондации, установи или други организации од граѓанското општество, што имаат оправдан интерес за заштита на колективните интереси на одредена група или во рамките на својата дејност се занимаваат со заштита на правата на еднакво постапување. Тие можат да поднесат тужба и во постапката пред судот да настапат како сопарничари против лицето кое го повредило правото на еднакво постапување, ако направат веројатно дека со постапувањето на тужениот е повредено правото на еднакво постапување на поголем број лица. Ваквата одредба овозможува граѓанскиот

¹⁸ Извештај за тригодишното работење на Мрежата за заштита од дискриминација, стр. 20-22: http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/685/IZVESTAJ_Mreza_za_zastita_od_diskriminacija_-_FINAL.pdf.

сектор да дејствува проактивно и да поведува судски постапки со цел заштита од дискриминација на одредена група – поголем број граѓани.

ЗСЗД предвидува и прекршочни санкции за физички и правни лица кои сториле некоја од формите на дискриминација, како и во случаите кога на барање на КЗД во рок од 30 дена нема да достави податоци за дискриминацијата или не дозволи увид во спис. Прекршочна постапка може да поведе и КЗД, согласно ЗСЗД и Деловникот на КЗД, во кој во член 17 е утврдено дека КЗД поведува иницијатива за поведување постапка пред надлежните органи, поради сторени повреди на овој закон (на пример: прекршочна постапка).

Кривичен законик

Освен во граѓанска постапка, заштита од дискриминација може да се бара и во кривичната постапка, со оглед дека дискриминацијата претставува кривично дело согласно Кривичниот законик и тоа согласно член 137 – Повреда на рамноправноста на граѓаните, член 319 – Предизвикување омраза, раздор или нетрпеливост врз национална, расна, верска и друга дискриминаторска основа и член 417 – Расна и друга дискриминација. Наведените членови од Кривичниот законик предвидуваат широка и отворена листа на заштитени карактеристики¹⁹. Сексуалната ориентација и родовиот идентитет повторно не се вклучени како посебни заштитени карактеристики.

Останати закони

Антидискриминациски одредби се среќаваат и во многу други закони што уредуваат различни области – здравствена заштита (Закон за здравствена заштита и Закон за заштита на права на пациенти), образование (Закон за основното образование, Закон за средното образование, Закон за високото образование), социјална заштита (Закон за социјалната заштита), медиуми и рекламирање (Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги), права на дете (Закон за заштита на детето), судство (Закон за судовите).

3. Отсуство на докази во случаи на дискриминација и преминување на товарот на докажување

Поради сензитивноста на прашањата поврзани со дискриминацијата и случаите на дискриминација со која се врши огра-

¹⁹ „Службен весник на РМ“, бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 60/2006, 73/2006, 139/2008, 114/2009, 135/2011, 185/2011, 142/2012 и 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014.

ничување на права, преку меѓународната судска практика се создаде принципот на преминување на товарот на докажување на страната на тужениот. Меѓутоа, ова не се случува веднаш со поднесувањето тужба до надлежниот суд или, пак, со претставка пред КЗД. Преминување на товарот на докажување треба да се случи доколку тужителот направил веројатно дека бил жртва на дискриминација. Теоретски, ова звучи многу лесно, но проблемот се појавува во практиката, особено во постапувањето од страна на судиите кои немаат доволно искуство во постапување по предмети за утврдување на дискриминација. Оттука, се поставува прашањето – Каде е линијата за преминување на товарот на докажување на страната на тужениот? Иако секој случај на дискриминација е посебен, сепак постојат веќе воспоставени принципи за преминување на товарот на докажување што, доколку се почитуваат, можат да доведат до воспоставена судска практика во овој дел што понатаму лесно ќе се применува во секој поединечен случај за утврдување на дискриминација.

Еден од институтите што судиите треба да го познаваат при префрлување на товарот на докажување е создавањето на *prima facie* случаи на дискриминација, односно случаи каде што со тужбата се дадени доволно факти и докази што го прават веројатно сторувањето на дискриминација од страна на тужениот. По презентирање на *prima facie* случај на дискриминација од страна на тужителот, товарот на докажување дека не постои дискриминација целосно преминува на тужениот. Како пример ќе наведеме случај на *prima facie* во областа на вработувањето, односно работните односи, и ќе наведеме што е доволно за во овие случаи товарот на докажување да падне на страната на тужителот:

1. Тужителот припаѓа на одредена група/заедница или, пак, има лични карактеристики што се заштитени со закон дека можат да бидат основа за дискриминација.
2. Тужителот аплицирал за работно место и бил квалификуван за тоа работно место.
3. Апликацијата на тужителот била одбиена.
4. Работното место за кое тужителот аплицирал останало отворено по одбивањето тој да биде вработен на тоа работно место или, пак, било вработено друго лице кое имало послаби квалификации од тужителот (споредител/компаратор).

Преминувањето на товарот на докажување е важен во случаите на наводна дискриминација, поради тоа што жртвите на дискриминација не располагаат со доволно информации, што ги

има единствено тужениот. Доколку се бара од тужителот уште од почетокот да ги има сите докази и информации потребни за докажување на наводната дискриминација, а не единствено да стори веројатно дека била извршена дискриминација од страна на тужениот, тоа сериозно би влијаело врз ефикасното поведување постапка за утврдување и заштита од дискриминација.

Имајќи предвид дека националните законодавства не дозволуваат да се користат различни доказни средства, сепак постои меѓународна и компаративна судска практика што посочува на разновидност во докажувањето на тужбените наводи, така што тужителот може да укаже на дискриминаторското постапување со статистика, тестирање ситуации (види подолу), материјални докази, прашалници и други начини на докажување, како аудио- или видео-материјали, експертско мислење, изјави од медиуми, изјави од владини функционери, јавни настапи, извештаи од меѓународни и домашни тела и граѓански организации, поврзаност со „докажувачките околности“.²⁰

Стратешкото застапување (литигација) е еден од најзначајните начини за справување со дискриминацијата. Судските одлуки можат да имаат долготраен ефект во борбата против дискриминацијата и, дополнително, можат да го олеснат докажувањето на дискриминирачкиот третман во ситуации во кои се врши повреда на принципот на еднаквост.

Во продолжение следуваат неколку случаи за преминување на товарот на докажување преку кои се создала меѓународна практика за примена на овој институт, а со тоа и промена на законодавствата во контекст на преминување на товарот на докажување на спротивната страна/тужениот.

3.1. Судот на правдата на Европската унија

Втемелувајќи го начелото на недискриминација како еден од основните принципи врз кои понатаму се гради законодавството во ЕУ, се обезбедуваат и процесни претпоставки за негова суштинска заштита, како што е институтот на преминување на товарот на докажување. Судот на правдата на Европската унија (СПЕУ) донесува низа одлуки со кои ја гарантира неговата примена, особено земајќи предвид дека во отсуство на докази и пристап до доказите, дискриминацијата е тешко да се докаже. По донесувањето на првите две одлуки на СПЕУ следува донесувањето на Директивата за товарот на докажување во случаи на дискриминација врз основа на пол (97/80/ЕС), а потоа и останатите директиви во кои е втемелен овој институт, врз основа

²⁰ „Како да презентирате случај на дискриминација“, Европска комисија, 2011 – „How to present a Discrimination Claim“, European Commission [Directorate-General for Justice], 2011.

на што може да се констатира големото влијание на судот врз законодавството во ЕУ, а во насока на заштитата на правата и слободите на луѓето.

Во продолжение следуваат неколку случаи од СПЕУ.

› Случај *Danfoss*

Во случајот *Danfoss* тужителката покажала статистички податоци дека работничките заработувале во просек 7% помалку од работниците и СПЕУ утврдил дека „ако системот на плати е нетранспарентност и статистичките докази покажуваат разлика во платите меѓу машките и женски работници, товарот на докажување се префрла на работодавачот да докаже дека причините за разликата во платата меѓу машките и женските работници не се поврзани со полот“. Ваквиот став на СПЕУ (одлуката е донесена на 17.10.1988 година) произлегува од потребата за преминување на товарот на докажување, поради тоа што доколку овој институт не бил применет, би било невозможно дискриминацијата по основа на пол во системот на исплата да биде докажана (*Danfoss Case 109/88*).

› Случај *Brunnhofer*

Во случајот *Brunnhofer* тужителката изнела наводи за дискриминација врз основа на полот, затоа што таа била платена помалку за разлика од машките колеги кои ја имале истата позиција со неа; СПЕУ навел дека тужителката треба да го докаже следново: прво, дека таа добивала помала плата за разлика од нејзините машки колеги, кои биле на иста позиција, и, второ, дека таа работела работа што била со еднаква вредност како и работата што ја извршувале тие. Ова било доволно да се направи, веројатно, дека различното постапување може да се објасни само поради нејзиниот пол и со тоа автоматски товарот на докажување преминува на работодавецот да го докаже спротивното (СПЕУ, случајот *Susanna Brunnhofer*, параграф 51-62)²¹.

› Случај *Enderby*

СПЕУ одлучил дека постои *prima facie* случај кога било покажано дека платата на логопедите била значително помала од платата на фармацевтите и дека логопеди биле речиси исклучиво жени додека, пак, фармацевти биле претежно мажи. Оваа информација била доволна за да се префрли товарот на докажување (*Case C-127/92 Enderby*)²².

²¹ Водич за улогата на КЗД во судска постапка и преминување на товарот на докажување, изработен од Мисијата на ОБСЕ во Скопје и Академијата за судии и јавни обвинители, 2013, стр. 37.

²² Прирачник за обука на судии за антидискриминациското законодавство, Мисија на ОБСЕ во Скопје и Академија за судии и јавни обвинители, 2012, стр. 50.

› *Случај Feryn*

Изјави со кои работодавачот јавно дава до знаење дека нема да вработува лица со одредено етничко или расно потекло може да даде факти од таков тип што можат да доведат до претпоставка за дискриминаторна политика за вработување. Оттаму, работодавачот е оној што ќе треба да изнесе докази дека не бил прекршен принципот на еднаков третман, што може да се направи, меѓу другото, преку прикажување дека актуелната практика за вработување не кореспондира со дадените изјави (Case C-54/07 Feryn).

› *Случај Meister*

Во случајот Meister, тужителката тврди дека врз неа била извршена дискриминација врз основа на полот, возраста и етничкото потекло при изборот на кандидат за вработување и притоа од судот бара работодавецот да ја направи јавна информацијата дали вработил друг кандидат на крајот на процесот. СПЕУ сметал дека иако антидискриминациските директиви не обезбедуваат право на пристап до ваков тип на информации, сепак, не може да исклучи дека одбивањето на тужениот да ѝ даде каков било пристап до информации на тужителката може да биде еден од факторите што би се земале предвид во контекст на утврдување на фактите од кои може да се претпостави дека се случила директна или индиректна дискриминација (СПЕУ, случајот Meister, параграф 47-48).

› *Случај Asocia ia ACCEPT*

Во неодамнешна пресуда на СПЕУ за случај на дискриминација врз основа на сексуалната ориентација во регрутирањето на играчи од страна на професионален фудбалски клуб е утврдено дека *prima facie* случај на дискриминација врз основа на сексуалната ориентација може да се побива, на пример, со реакција од страна на тужениот со јасно дистанцирање на клубот од јавни изјави врз кои се темели појавата на дискриминација и постоење на политики на вработување со цел обезбедување на почитување на принципот на еднаков третман. Дополнително, во оваа одлука СПЕУ наведе и дека не треба да се бараат докази со кои се навлегува во правото на приватност, со цел промена на товарот на докажување.

3.2. Европскиот суд за човекови права

Тоа многу добро се објаснува во судската практика на ЕСЧП, што, заедно со другите регионални и универзални механизми за заштита на човековите права, го има усвоено споделениот товар на докажување во општа смисла, во однос на докажу-

вањето на жалбените наводи за повреда на човековите права.²³

Значајно е да се наспомене дека европското антидискриминациско законодавство има големо влијание врз судската практика на ЕСЧП и тоа се бележи во референциите на ЕСЧП што се однесуваат на европското законодавство. Конечно, зголеменото внимание на ЕСЧП во однос на жртвата резултираше со приспособување кон обврските што произлегуваат од товарот на докажување.

Во понатамошниот текст, ќе бидат опфатени неколку примери од практиката на ЕСЧП.²⁴

Од 2005 година, во случаите каде што одредени правила или мерки се покажале дека имаат диспропорционално влијание кон жените или кон Ромите, ЕСЧП одлучил да го префрли товарот на докажување. Рационализацијата на судот во голем број случаи на дискриминација сведочи дека, со цел да се докаже постоењето на закони, постапки и политики на индиректна дискриминација, неопходно е да се земат предвид докази прибавени преку нетипични процедури, дури и статистички показатели што укажуваат на таква практика. Како и од поодамнешни одлуки, и во скоро време, ЕСЧП го потврдува ова, со цел да им олесни на жртвите на дискриминациски политики да можат да се заштитат. Така, во својата одлука во случајот на Хорват и Киш против Унгарија, судот ја повторува својата одлука од Д. Х. и други против Република Чешка и го зацврстува својот став кон типот на докази што можат да се појават за утврдување на индиректна дискриминација.

Промената на товарот на докажување во случаите на дискриминација судот ја потврдува одново во случајот на Хорват и Киш против Унгарија. Како преседан ја зема одлуката од Д. Х. против Република Чешка и потврдува дека и при поведување на основно сомневање за дискриминаторски политика, практика

²³ Според изјавите на ЕСЧП, тој ги прифаќа како факти тврдењата што „се поддржани со слободната процена на сите докази, вклучително и оние изведени заклучоци што можат да потекнуваат од фактите и од претставките поднесени од страните во спорот... Доказот може да се изведе од истовременото постоење на доволно силни, јасни и усогласени изведени заклучоци или слични, непобитни претпоставки за факти. Освен тоа, потребниот степен на убедување за да се дојде до конкретен заклучок и, во таа насока, распределбата на товарот на докажување, се неразделно поврзани со специфичноста на фактите, природата на изнесените наводи и правото (според ЕКЧП) што наводно било повредено“. Тоа е потврдено и во „предметот *Timishev v. Russia*, жалителот навел дека поради неговото чеченско етничко потекло тој бил спречен да помине контролен пункт во даден регион. ЕСЧП одлучил дека таквиот третман бил потврден со службени документи што упатуваат на постојна политика за ограничување на движењето на етничките Чеченци. Образложението на државата било оценето како неубедливо, со оглед на недоследностите во нејзините тврдења дека жртвата заминала доброволно, откако не добила предност во редот. Следствено, ЕСЧП прифатил дека жалителот бил дискриминиран врз основа на неговата етничка припадност“. Види во „Прирачник за европското право за недискриминација“, ФООМ, Скопје, 2013, стр. 137.

²⁴ Примерите се преземени од Прирачникот на Исабел Рориве, „Докажување на случаи на дискриминација – Улогата на тестирањето ситуација“ (Isabelle Rorive, „Proving Discrimination Cases – The Role of Situation Testing“), MPG and the Center for Equal Rights, Brussels, 2009.

или законска регулатива товарот на докажување преминува на обвинетата држава и таа е должна да даде објективно објаснување и оправдување за постоењето на такви закони, практики или политики.

Заштитата од секаков вид дискриминација што ЕКЧП ја обезбедува во член 14²⁵, не подразбира само пасивна заштита на секоја индивидуа, односно воздржување од дискриминаторски практики и активности. Напротив, како што ЕСЧП има утврдено во голем број одлуки, член 14 продуцира и позитивна обврска на државата. Со други зборови, државата е должна со активно дејствување да создаде соодветни законски регулативи и да спроведува политики што ќе го обезбедат непреченото уживање на сите права и слободи, без дискриминаторски карактер по која било од основите содржани во овој член. Дополнително, од практиката на ЕСЧП, а спротивно со практиката на голем број држави (вклучувајќи ја и РМ), може да се зборува за два елемента што се од исклучително значење за докажување дискриминација: прво, методите за поведување на сомневање и докажување на присуство на дискриминаторска практика/политика и, второ, товарот на докажување во таква постапка.

ЕСЧП препознава дискриминација во нееднаквиот третман на индивидуи во релативно слична ситуација без објективно и разумно оправдување за него. Истовремено, дискриминација може да се препознае и во практика или политика што навидум е неутрална и не е насочена кон одредена група, а се обидува да ги заштити особеностите на групата, со што предизвикува дискриминирачки третман²⁶ и може да води кон индивидуални случаи на директна дискриминација.²⁷ Притоа, за разлика од директната дискриминација, индиректната дискриминација произлегува од одредена државна политика, законска регулатива или практика, што навидум е неутрална и е значително потешка за докажување. ЕСЧП изречно го потврдува ваквиот став во неколку одлуки (*Д. Х. и други њрошџив Република Чешка во 2007 година, Оршуш њрошџив Хрватска во 2010 година, Хорваџ и Вагаџи њрошџив Унџарија во 2010 година, Хорваџ и Киш њрошџив Унџарија во 2013 година*). Оттука, ЕСЧП во случајот на *Д. Х. њрошџив Република Чешка во 2007 година* објаснува дека методите за докажување на индиректна дискриминација можат да се базираат и единствено врз официјални статистички информации што упатуваат на дискриминаторска политика²⁸. Подоцна во *Хорваџ*

²⁵ Примерите се преземени од Прирачникот на Исабел Рориве, „Докажување на случаи на дискриминација – Улогата на тестирањето ситуација“ (Isabelle Rorive, „Proving Discrimination Cases – The Role of Situation Testing“), MPG and the Center for Equal Rights, Brussels, 2009.

²⁶ Одлука на ЕСЧП, *Д. Х. и други против Република Чешка*, 57325/00, ноември 2007 година, параграф 175.

²⁷ Одлука на ЕСЧП, *Оршуш и други против Хрватска*, 15766/03, март 2010 година, параграф 150.

²⁸ *Д. Х. и други против Република Чешка*, стр. 64, параграф 180.

и *Киш Ырошив Унџарија*²⁹, ЕСЧП дообјаснува дека „веродостојни статистички показатели можат да бидат доволни *prima facie* докази, меѓутоа тоа не значи дека врз основа на нив ќе биде утврдена дискриминаторска практика“.

Вториот елемент што ЕСЧП го разгледува при донесувањето на одлуките е товарот на докажување во случаите на индиректна дискриминација. Имено, во *Д. Х. и груѓи Ырошив Република Чешка* во 2007 година, ЕСЧП на детален и јасен начин наспоменува дека „веднаш штом индивидуата покаже дека постои нееднаков третман, останува на одговорната држава да покаже дека всушност таквиот третман е оправдан“. Дополнително, ЕСЧП потврдува дека потребни се *prima facie* докази, што ќе бидат доволна основа за свртување на товарот на докажување врз државата (како што претходно е посочено и во *Начова Ырошив Буџарија, 43577-78/98, јули 2005 година*). Воедно, ЕСЧП објаснува дека не постои унифицирана и строга дефиниција за оценување на доказите, туку дека тие се оценуваат според слободната процена на судот, а се разгледуваат како сплет на околности и факти што се важни за поединечните случаи. И, на крајот, ЕСЧП соопштува дека товарот на докажување и карактерот на доказите не може да се разгледуваат поединечно, туку единствено како комбинација на фактите на случајот, околностите и правата што се во опасност да бидат прекршени. Ваквиот став се потврдува и понатаму во серија одлуки, на пример во случајот на *Хорвајт и Вадажи Ырошив Унџарија*³⁰ во 2010 година. Тука ЕСЧП како преседан го зема *Д. Х. Ырошив Република Чешка* и повторно воспоставува дека „кога апликантот ќе успее да поведе сериозни и неоспорни обвиненија за постоење на дискриминаторска мерка, практика или политика, товарот на докажување се менува и останува на државата, што мора да покаже дека различниот третман не е дискриминаторски“. Доследноста на ЕСЧП се препознава и во одлуката на *Хорвајт и Киш Ырошив Унџарија* во 2013 година, каде што дополнително се објаснува дека ваквата практика на преминување на товарот на докажување врз државата е со единствена цел да го олесни докажувањето на индиректна дискриминација од страна на жртвите, што, во спротивен случај, би било екстремно тешко да се докаже.

Во продолжение следува детално објаснување на два случаја од практиката на ЕСЧП.

› *Случајот Хохендајк Ырошив Холандија Ыред ЕСЧП (2005)*³¹

Апликантот тврди дека условот за приход во рамките на кри-

²⁹ Одлука на ЕСЧП, Хорват и Киш против Унџарија, 11146/11, јануари 2013 година, параграф 107-108.

³⁰ Одлука на ЕСЧП, Хорват и Вадажи против Унџарија, 2351/06, ноември 2010 година.

³¹ Хохендајк против Кралството Холандија, Апликација бр. 58641/00.

териумите за придобивки за лица со попреченост произведува индиректна дискриминација кон жените, затоа што влијае на многу повеќе жени отколку на мажи. Судот сметаше дека „доколку апликантот може да го покаже, врз основа на неоспорни официјални статистики, постоењето на *prima facie* индикација дека одредено правило – иако неутрално формулирано – всушност влијае на многу поголем процент на жени отколку на мажи, останува на владата да покаже дека ова е резултат на објективни фактори, неповрзани со дискриминација врз основа на пол. Доколку товарот на докажување дека различното влијание врз мажите и жените не е дискриминаторско не се префрли на владата на државата од дадената ситуација, во практика ќе биде многу тешко апликантите да докажат индиректна дискриминација“. Мошне впечатливо е тоа што ЕСЧП целосно го има усвоено начинот на размислување применет од Судот на правдата на ЕУ во –деведесеттите години од дваесеттиот век, со цел поефективно да се справи со дискриминацијата кон жените на работното место.

› *Случајот Д. Х. против Република Чешка пред ЕСЧП (2006 и 2007)*³²

Во рамките на важниот случај Д. Х., по кој беше донесена одлука од Големиот судски совет на 13 ноември 2007 година, ЕСЧП ја измени својата претходна одлука што беше многу критикувана и прифати преминување на товарот на докажување врз основа на статистички податоци, на кои иако не можеа целосно „да се потпрат“, открија „доминантен тренд што беше потврден и од државата и од независните надзорни тела што го разгледуваа прашањето“. Проблемот беше во запишувањето на голем број на деца Роми во „специјалните“ основни училишта за деца со посебни потреби, во Република Чешка. Оваа практика, што е застапена ширум централна и источна Европа, создава расна сегрегација, и на децата Роми им оневозможува пристап до стандард на образование, во споредба со нивните врсници кои не се Роми. Истражувањата на Европскиот центар за правата на Ромите покажаа дека учениците Роми во градот Острава имале 27 пати поголеми шанси да бидат запишани во специјални училишта, во споредба со нивните врсници кои не се Роми. Во својата одлука, Судот конкретно се осврнува на правото на ЕУ: „Судот смета дека според директивите 97/80/ЕС и 2000/43/ЕС, лицата кои сметаат дека им е направена неправда со тоа што принципот на еднаков третман не е применет кон нив, можат пред домашен надлежен орган да приложат факти, вклучително и статистички докази, од кои може да се претпостави дека била направена дискриминација (...). Поновата судска практика на Судот на правдата на европските заедници (...) покажува дека им дозволува на тужителите да користат статистички докази и националните судови да ги земаат предвид таквите

³² Д. Х. против Република Чешка, Апликација бр. 57325/00.

докази, доколку се валидни и значајни“. Според ова, Судот одлучи дека „доколку апликантот кој тврди дека постои дискриминација направи основана претпоставка дека влијанието на некоја мерка или практика е дискриминаторско, товарот на докажување преминува на државата, што мора да докаже дека таквиот третман не е дискриминаторски (...). Имајќи ја предвид специфичноста на фактите и природата на наводите во ваков тип на случаи (...), во практиката би било многу тешко апликантите да докажат дека имало индиректна дискриминација, без преминување на товарот на докажување“. На апликантите им беа потребни осум години да го добијат случајот, а Големиот судски совет расправаше осум месеци за да дојде до конечната одлука. Оваа одлука е модел на јасно размислување, што дава насоки за тоа како може товарот на докажување да се олесни, со цел ефективно да се решат случаите на дискриминација. Во овој случај апликантите се служеле со статистички податоци до кои дошле сами, а не со официјални статистички податоци како во претходно споменатиот случај Хохендајк.

4. Тестирање ситуација

„Во свет во кој приказните имаат повеќе моќ отколку студиите, тестирањето генерира студии што се приказни.“³³ Тестирањето ситуација вклучува директно набљудување на нееднаков третман на еднаквите, едноставна, конкретна формулација што има голема наративна моќ.

Тестирањето ситуација претставува метод што се користи за докажување на директна дискриминација кон одредена личност која има конкретни идентитетски карактеристики заштитени со закон, со ставање во споредбена ситуација со друга личност која не ги поседува конкретните карактеристики и кон која не се врши дискриминација. Во споредба со употребата на статистичките податоци, што се користат како доказ во случаи на индиректна дискриминација, методот на тестирање на ситуацијата се користи за да се докаже директна или систематска дискриминација.

Паровите што се користат при тестирањето ситуации се формираат така што се разликуваат меѓусебно, врз база на единствена карактеристика што е заштитена со закон (дискриминаторска основа). Целта на таквиот начин на докажување во случаите на дискриминација е создавање на ситуации во кои се предизвикува наводниот сторител на дискриминација, без да се истакне фактот на набљудување на таквото наводно дис-

³³ Д-р Марк Бендик, експерт за недискриминација, кој работи во Соединетите Американски Држави како консултант, особено во делот на работните односи.

криминаторско однесување. Кандидатите, од друга страна, кои учествуваат во тестирањето ситуации треба доследно да ги претставуваат лицата кои според својата лична карактеристика се изложени на дискриминациски третман, односно да ја поседуваат таквата карактеристика и да бидат дел од ситуациите на наводна дискриминација. Конечно, целта на овој метод е да ја разоткрие практиката на дискриминација на најпластичен и јасен начин. Освен употребеното име во овој документ тестирањето ситуации може да се сретне и со друго име, како ситуационски тестови, тестирање, аудиција, парирачко-компаративно тестирање, дискриминациско тестирање и практично тестирање.

Тестирањето ситуација е најсоодветно за директната дискриминација. Така, во современи услови, најпознатите примери на тестирање ситуации се европските примери за рестриктивни политики на прием во јавните локали, односно недозволувањето влез на некои лица со странско потекло или определена етничка припадност. Тестирањето ситуација како метод за докажување на директна дискриминација се користи од страна на граѓанските организации, телата за еднаквост, но и од страна на новинарите, па во некои случаи и од страна на граѓаните. Наодите од тестирањето можат интуитивно да бидат разбрани од страна на креаторите на политиките, медиумите и јавноста.

Историски бележано, тестирањето ситуации почнало да се користи во Велика Британија и во Соединетите Американски Држави (САД) во 1970 година, за мерење на дискриминацијата и за креирање на јавни политики за нејзино спречување. Таквиот метод е развиен од страна на социолози под името „истражувачко тестирање“ и произлегол како дел од работата на владини комисији и иницијативи на тинк-тенкови што работат во областа на социјалните прашања. Оттука, тестирањето ситуации претставува значајна процедура во систематското истражување на општествените односи и креирањето на стратегии за праведен третман. На таа линија, значаен е случајот „Havens“ (1982), кога Врховниот суд на САД недвојбено го одбрани правото на тестерите и организациите кои работат за фер услови во однос на домувањето, токму врз основа на доказите што биле обезбедени од тестирањето ситуација. Судот изјавил дека „Обоеното лице (Колман) има право да тужи во својство на *шестирач*“. Во делот 804 (г) стои дека „секој поединец“ има право на вистинити информации поврзани со домувањето. На секој тестирач кој добива погрешни информации поврзани со домувањето му се прекршуваат правата утврдени со Статутот и затоа тој има право да поднесе тужба за штета согласно законот. Тестирачот можеби му пришол на агентот за недвижности убеден дека ќе добие погрешни информации и без никаква намера да купи или да изнајми дом, но тоа не го

менува фактот на прекршување на правата според делот 804 (г). Доколку, како што се наведува, на Колман ѝ било кажано дека нема слободни станови, додека на тестирачот со бела боја на кожата му било кажано дека има, Колман претрпела „конкретна повреда“ според Законот. Третиот услов за повреда на правата е исполнет. Следствено на ова, тестирачот со бела боја на кожа (Вилис) изјавил дека нему му е кажано дека има слободни станови, што значи не добил погрешна информација дека нема ништо слободно, од што произлегува дека кај него нема никакво прекршување на правото на пристап до точни информации и тој нема право да тужи во својство на тестирач, па затоа и нема почнато никаква процедура во согласност со делот 804 (г). Страници 373-375. (455 U.S. 363, 365). Како во САД, така и во Европа, тестирањето ситуации како метод за обезбедување докази во случаите на наводна дискриминација се користи многу често и успешно.

Значи, покрај користењето на овој метод во социолошките истражувања, подигнувањето на јавната свест, како и развојот на јавните политики, тестирањето ситуации има голем потенцијал во зацврстувањето на доказите во случаите на наводна дискриминација во индивидуални случаи. Исто така, стратешкото застапување може да се олесни како процес со користењето на овој метод, така што собирањето докази за претпоставките за нееднаквиот третман и нивното истакнување во судска постапка може да придонесе кон преминување на товарот на докажување во конкретната постапка.

Користењето на тестирање ситуации како начин за собирање докази и тужбени наводи со кои тужителот настапува пред судот, претставува апсолвирана практика во европската јуриспруденција, иако изречно е споменат единствено во националните законодавства на Унгарија, на Франција и, во еден дел, на Белгија.

Обединетото Кралство и Холандија имаат континуирана практика на тестирање ситуации, но оваа техника што се користи во борбата против дискриминацијата има значајно место и во Белгија, Бугарија, Чешка, Данска, Финска, Франција, Унгарија, Летонија, Словачка, Шведска и Романија. На пример, систематското користење на тестирањето ситуации во Унгарија бележи низа значајни правни победи за прашањето на широката дискриминација кон Ромите. Исто така, граѓанските организации и други правни лица кои се занимаваат со еднаквиот третман во Австрија, Кипар, Италија и Германија почнуваат да го користат тестирањето ситуации во случаите на дискриминација. Сепак, во десетина европски земји, тестирањето ситуации сè уште не е земено предвид како техника на докажување во случаите на дискриминација, на пример во Естонија, Ирска, Литванија, Луксембург, Малта, Португалија, Словенија и Шпанија.

Во понатамошниот текст, хронолошки ќе бидат опфатени неколку примери од практиката на различни национални законодавства, од аспект на тестирањето ситуации.³⁴

› *Прејсегадешелој на Окружниот суд во Зутфен – Холандија, одлучи дека шеспирањето ситуација не создава провокации (1980)*³⁵

Господин А, член на граѓанската организација *Ошворени врати* (Open Doors), како и неколку други луѓе од различно етничко потекло и со различна боја на кожа, отишле во различно време до дискотеката Х, во текот на една вечер, за да испитаат дали дискотеката има дискриминаторска политика за прием на гости. На луѓето од етничките малцинства не им бил дозволен влез и им било кажано дека не се членови на дискотеката. Слични парови со холандско потекло биле пуштени и не било проверено дали се членови. Граѓанската организација го извела случајот пред Судот во Зутфен на прелиминарно рочиште. На барање на господин А и граѓанската организација, претседателот на судот, во прелиминарната одлука заснована на граѓанското право, ѝ забранил на дискотеката да му забрани влез на господин А врз основа на неговата раса или боја на кожа или припадноста на етничко малцинство. Одбраната тврдела дека граѓанската организација и нејзините членови ги провоцирале вработените во дискотеката да направат кривично дело. Претседателот го отфрлил овој аргумент, велејќи дека „никако не е веројатно дека тужителите би имале корист од одбивањето на бараната услуга и вршењето на неговата дејност, за членовите на граѓанската организација *Ошворени врати* (Open Doors) врз основа на расна дискриминација“.

› *Локалниот кривичен суд во Амстердам (Холандија) одлучува дека шеспирањето не ѝошшикнува вршење на казниво дело (1982)*³⁶

Т и Б, двајцата припадници на етничко малцинство, и Х и Б, двајцата Холанѓани, во одделни случаи побарале да влезат во дискотеката У. На Т и Б не им било дозволено, со изговор дека не се членови. На другиот пар, Х и Б, им било дозволено да влезат набрзо потоа, иако не биле членови на клубот. Т и Б го пријавиле ова кривично дело во полицијата, што го истражила случајот. Јавниот обвинител го поднел случајот во локалниот суд. Т и Б се приклучиле како оштетени странки во постапката и барале надоместок на штета.

³⁴ Примерите се преземени од Isabelle Rorive, „Proving Discrimination Cases – The Role of Situation Testing“, MPG and the Center for Equal Rights, Brussels, 2009.

³⁵ Мислење 2005-136, досијано на холандски јазик на веб-страницата на Комисијата за еднаков шрејман, www.cgb.nl.

³⁶ Четврти јануари 1982 година, RR бр. 36, изјавено од R. Holtmaat во цитат од D. Houtzanger („Литигација со тестирање во Холандија“).

Одбраната тврдела дека тужителите поттикнале кривично дело одејќи во дискотеката за да утврдат дали дискриминира и да го провоцираат делото во присуство на сведоци. Судот одговорил: „Не го прифаќае овој аргумент. Ниту Т, ниту Б, ниту другите сведоци не ја стимулирале дискриминацијата намерно и никако не е веројатно дека имале корист од дискриминаторскиот став кон Т или Б“. Тужениот добил парична казна од 240 евра. Тужителите добиле симболична отштета од половина евро по лице.

› *Дилеацискиот суд во Лиеж (Белгија) го признава принципот на „играње улоги“ при обезбедување на сведочење (1988)*³⁷

На лице од малцинска заедница му била одбиена услуга во бар. Следниот ден, лицето се вратило со пријател, кој исто така не изгледал како лице кое потекнува од Европа. Во судот, второто лице го потврдило фактот дека менаџерот одбил да ја прими нивната нарачка, додека истовремено послужувал луѓе од европско потекло. На оваа основа, менаџерот бил осуден.

› *Окружниот кривичен суд во Амстердам (Холандија) го смета за валидно шесстирањето извршено без надзорник од полицијата (1992)*³⁸

Агенцијата за антидискриминација (АДА) вршела тестирање ситуација во повеќе дискотеки во Хилверсум. Одбраната тврдела дека доказите не треба да се примат затоа што тестирањето било извршено како дел од истрага од страна на АДА без насоки и надзор од полицијата или од јавниот обвинител. Судот го отфрлил тоа, велејќи дека полицијата направила извештај откако АДА го пријавила делото. Аргументот дека истрагата на АДА требало да се врши под надзор на јавниот обвинител се смета дека не е законски основан.

› *Комисијата за еднаков шрејшман (Холандија) го прифаќа шесстирањето ситуација при докажување на нееднаков шрејшман (1997)*³⁹

Агенцијата за антидискриминација (АДА) вршела тестирање ситуација во повеќе дискотеки во градот Еншеде. На лицата од малцинско етничко потекло не им бил дозволен влез, додека на Холанѓаните им бил дозволен. Во претставката поднесена до Комисијата за еднаков третман,

³⁷ Одлуката е донесена на 11 март 1988 година, достапна на веб-страницата на CECLR, www.diversite.be.

³⁸ Дваесетти март 1992 година, RR бр. 287, изјавено од R. Holtmaat во цитат од D. Houtzanger („Литигација со тестирање во Холандија“).

³⁹ Десетти јуни 1997 година, бр. 1997-65, достапно на холандски јазик на веб-страницата на Комисијата за еднаков третман, www.cgb.nl, изјавено од R. Holtmaat во цитат од D. Houtzanger („Литигација со тестирање во Холандија“).

АДА тврдела дека групите што учествувале во тестот можело да се сметаат за просечни посетители на дискотека. Тие не биле поврзани со АДА, немале кривично досие, не се разликувале од останатите посетители во однос на фризури, облеката, чевлите итн., а имале и доволно познавање на холандскиот јазик за да комуницираат со вратарот. Комисијата за еднаков третман истакнала: „Сметаме дека, во зависност од околностите, тестирањето ситуација може да обезбеди докази за нееднаков третман“. Последователните мислења на Комисијата го следат истиот начин на размислување.

› *Случајот на Финската лига за човекови права (2002)*

Есента 2002 година, една граѓанска организација наречена Финска лига за човекови права, извршила неколку тестирања на ситуација со цел да испита дали рестораните оневозможувале влез за лица од малцински групи. Тестерите биле поделени на членови од малцински етнички групи (лица од странско потекло или Роми) и членови на мнозинската етничка група. Врз основа на оваа истрага, во полицијата биле поднесени 11 кривични пријави за дискриминација. Во шест од овие случаи била утврдена дискриминација и обвинетите добиле парични казни. Во четири случаи јавниот обвинител решил да не поднесува тужба а еден случај пропаднал затоа што не бил поднесен во законски предвидениот временски рок.⁴⁰

› *Одлука на Врховниот суд (Унгарија) во однос на одбивање услуги на Роми (2003)*⁴¹

Тужители Роми поднеле тужба против еден бар каде што одбиле да ги послужат. Ова бил тест-случај почнат од една граѓанска организација, така што тужителите не барале нематеријална отштета, но барале од судот да одреди таканаречена казна од јавен интерес за сопственикот на барот (таквата казна е возможна според граѓанското право доколку отштетата што би се платила би била незначителна во однос на сериозноста на штетното однесување). Судот утврдил дека фактот што тужителите не барале отштета не ја исклучувал можноста за одредување на казна од јавен интерес. Обвинетиот морал да плати 100.000 унгарски форинти (400 евра).

› *Случај на дискриминација врз Роми на аеродромот во Прага – одлука на Домот на лордовише (Велика Бришанија)*

Одлуката донесена во Домот на лордовите во 2004 година ја нагласува потребата од докази во случаите на дискриминација. Се

⁴⁰Т.Маконен, извештај на државата во однос на мерките за борба против дискриминација (директиви 2000/43/ЕС и 2000/78/ЕС), Финска, Состојба до 8 јануари 2007 година.

⁴¹Жалба прифатена на 24 август 2005 година, дадено во Ревизијата на европското антидискриминациско законодавство, 2006 година.

работи за дискриминаторско постапување на британски службеници во одделението за имиграција на аеродромот во Прага, кои работеле под раководство на Секретарот на Велика Британија во 2001 и 2002 година. Британските службеници биле поставени на аеродромот во Прага за да им дозволат или да не им дозволат влез во Обединетото Кралство на патници кои требало да се качат на директен лет до земјата. Ваквиот чин бил реакција на приливот на чешки Роми во Обединетото Кралство и целта била да се прекине зголемениот број азиланти од Чешка. Еден од проблемите што биле предмет на разгледување во Домот на лордовите било и прашањето дали постапувањето на британските службеници на прашкиот аеродром се одвивало незаконски и било дискриминирачко на тој начин што патниците кои не биле Роми биле третирали подобро во споредба со патниците кои биле Роми. Бароницата Хејл од Ричмонд даде многу јасни насоки за разрешување на овој проблем:

„Уште од 1968 година е незаконски работодавачите, просветителите, сопствениците на објекти за домување, трговците со стоки за широка потрошувачка и давателите на секакви други услуги да дискриминираат врз основа на расна припадност. Законот што моментално е во сила е дел од Законот за расни односи од 1976 година, што по многу основи е близок до Законот за полова дискриминација од 1975 година. Принципите на овие закони се добро познати и звучат сосема едноставно, иако нивната практична примена е можеби сложена. Основниот концепт во двата закона е дека секој има право на еднаков третман без разлика на полот и на расата. Оттука произлегува дека е исто толку дискриминирачки мажите да се третираат полошо од жените, колку што е дискриминирачки и жените да се третираат полошо од мажите; и исто толку дискриминирачки е обоените луѓе да се третираат подобро од луѓето со бела боја на кожата, колку што е лошо и луѓето со бела боја на кожата да се третираат подобро од обоените луѓе. Незаконската дискриминација ја сочинуваат следниве елементи: (а) различен третман на две лица (вистински или измислени) кои имаат различен пол или припаѓаат на различна раса; (б) едното лице да е третирано полошо од другото; (в) релевантните околности во кои се наоѓаат да се исти или слични; и (г) различниот третман да се должи на расната или на половата припадност. Меѓутоа, од проста причина што луѓето не ги искажуваат гласно своите предрасуди, а понекогаш дури и не се свесни за нив, дискриминацијата вообичаено се докажува со изведување заклучоци, а не со директни докази. Штом ќе се покаже дека едно лице е третирано полошо од друго слично на него [елементи (а), (б) и (в)], Судот ќе побара образложение од наводниот дискриминирач. Јасно е дека образложението не смее да биде поврзано ниту со расата, ниту со полот на жалителот. Ако наводниот дискриминатор не обезбеди или ако даде несоодветно образ-

ложение, може да се заклучи дека лошиот третман се должел на расна дискриминација.“ Прифаќањето на сведоштвото, како и останатите докази од тестирање на ситуацијата од страна на судиите е убаво прикажано во мислењето на бароницата Хејл од Ричмонд:

„92. Г. Васил, чешки Ром вработен во Европскиот центар за ромски права (ЕРРЦ), ги мониторираше повеќето летови за Обединетото Кралство: еднаесет дена во февруари, четиринаесет дена во март и тринаесет дена во април 2002 година. Можел да ги препознае Ромите по физичкиот изглед, облеката и останатите детали што му биле препознатливи и нему како припадник на истиот етникум. Податоците што тој ги добил за време на мониторирањето упатуваат на тоа дека (...) веројатноста да не му се дозволи влез на авионот на лице кое е Ром била четиристотини пати поголема отколку веројатноста да не му се дозволи влез на лице кое не е Ром. (...) 93. Г. Васил, исто така, забележал и дека разговорите со Ромите траеле многу подолго во споредба со разговорите со лицата кои не биле Роми, како и дека 80% од Ромите биле упатувани на втор разговор во споредба со помалку од 1% од лицата кои не биле Роми. Забелешките на госпоѓица Мухиќ-Диздаревиќ, која била во мониторинг како претставник на чешкиот Хелсиншки комитет за човекови права, се приближно исти. (...) ЕРРЦ спровеле експеримент со три лица кои се обиделе да отидат во куса посета на Обединетото Кралство. Две млади жени со слични примања, намери и готовина во нив, едната од нив не била Ромка, госпоѓица Дедикова, а другата Ромка, госпоѓица Грунцова; третото лице, госпоѓица Полакова, била возрасна Ромка, мажена, новинарка по професија. На госпоѓица Дедикова ѝ било дозволено да се качи на авион по само петминутен разговор и таа во ниеден момент не почувствувала дека ѝ поставуваат нападни или несоодветни прашања. Приказната што таа ја кажувала дека оди да посети своја пријателка, исто така, студентка, била прифатена без никакви дополнителни прашања. На госпоѓица Грунцова не ѝ било дозволено да се качи на авион по долготрајно испрашување што таа го оценила како нападно и од неа се барало да ги потврди приказната и причината поради кои ќе патува во Обединетото Кралство, а тоа не се барало од госпоѓица Дедикова. Госпоѓица Полакова вели дека била испрашувана околу половина час, а потоа ѝ било кажано да почека во посебна просторија пред конечно да ја пуштат да се качи на авионот. Според неа, процесот на испрашување бил многу поразличен од она низ што поминувале патниците кои не биле Роми, а се качувале на истиот авион. Таа смета дека единствената причина поради која ѝ било дозволено да се качи на авионот е тоа што им кажала на службениците дека е новинар заинтересиран за правата на Ромите. Сите овие лица до одреден степен глумеле, со оглед на тоа што нивното патување било иницирано и

финансирано од ЕРПЦ, но патничките навистина имале намера да отидат во куќа посета на свои пријатели или роднини кои живееле во Обединетото Кралство.“

› *Ојштински суд во Прага го иррифаќа шесттирањето во однос на ирисшај до вработување (2004)*⁴²

Во 2003 година, тужителката, жена Ромка, аплицирала за работа во аптека, филијала на меѓународниот синџир аптеки „Росман“. Работното место го имало на оглас, но нејзе ѝ било речено дека веќе е пополнето. На жена на иста возраст, во улога на тестер, која носела скриен диктафон, ѝ било понудено интервју само неколку минути подоцна и, иако рекла дека нема соодветна обука или искуство, заменик-менаџерот сугерирал дека е можно да биде примена. Тужителката изјавила пред судот дека имала проблеми при наоѓањето на нова работа и насекаде ја одбивале, очигледно од етнички причини. Жртвата била поддржана од чешките граѓански организации. Подоцна, „Росман“ ја повлекле својата жалба на одлуката на Општинскиот суд во Прага, се извиниле за дискриминацијата и ѝ платиле нематеријална отштета од 50.000 чешки круни (1.670 евра) на жената.

› *Прејсегашелој на Основниот суд во Брисел (Белгија) го ирефрла шоварој на докажување врз основа на резултатот од шесттирање (2005)*⁴³

Еден пар од двајца луѓе од странско потекло барале информации за стан што бил даден на оглас за изнајмување. Агенцијата за недвижности барала доказ дека тие имаат приход барем трипати поголем од цената на месечната наемнина (вообичаена практика во Белгија). Бил закажан состанок за следниот ден. Меѓутоа, попладнето агенцијата ги известила дека станот бил изнајмен на познајник на сопственикот. Меѓутоа, станот бил сè уште на оглас, па парот побарал од пријател да ја контактира агенцијата и да праша дали станот е слободен. Откако пријателот ја информирал агенцијата дека станува збор за Белгијци, бил закажан состанок. Меѓутоа, кога го виделе парот, од агенцијата тврделе дека сопственичката всушност бара постари лица за да има мир во куќата каде што таа исто така живее.

Соочени со овие факти, судијата сметал дека сведочењето на парот и на нивниот пријател е доволно за да се направи претпоставка дека имало дискриминација врз основа на потеклото на тужителите. Обвинетите не успеале да ја соборат оваа претпоставка. Според судијата, преференцијата за поста-

⁴² Рочиште на 31 март 2004 година, дадено во Ревизијата на европското анти-дискриминациско законодавство, 2006 година.

⁴³ Одлука за итно рочиште донесена на 3 јуни 2005 година, објавено во *The Revue du droit des etrangers*, 2005 година.

ри станари не била убедлива, со оглед на тоа дека станарите кои конечно го добиле станот имале околу 40 години.

› *Окружниот суд во Кежмарок (Словачка) во однос на очекувањето на шестшерите да не бидат послужени (2006)*⁴⁴

Во експеримент со тестирање, на две деца Роми им било одбиено послужување во слаткарница. Судот одлучил дека имало директна дискриминација врз основа на етничка припадност, но не одредил парична компензација, затоа што според судот, децата очекувале да бидат одбиени и, како резултат на ова очекување, немало основа за компензација. Против пресудата е поднесена жалба. Очигледно е дека пресудата е дискриминирачка, бидејќи според неа Ромите би требало да очекуваат да бидат дискриминирани, наместо да се вели дека дискриминацијата е незаконска во сите случаи и дека треба да служи како основа за исплаќање отштета.

Франција

› *Тестирање ситуација на расна дискриминација во областа на образованието – приватни образовни институции (Франција), 2011 година*

Група истражувачи во Франција ја тестирале регистрацијата на ученици во приватните образовни институции со помош на двајца „фиктивни“ татковци кои контактираа повеќе од 4.000 католички образовни институции во кои побарале информации за упис во училиштата. Едното лице имало традиционално француско име (контролен тестер), а другото лице вклучено во истражувањето имало име типично за краевите на северна Африка (заштитен тестер). Резултатите од тестирањето покажале постоење на расна дискриминација, со оглед на тоа што таткото со традиционално африканско име добил помалку одговори и поголемиот дел од одговорите што ги добил не биле позитивни. Покрај тоа, таткото со традиционално француско име добил повеќе позитивни одговори за разлика од таткото со традиционално северноафриканско име, кому особено често му било кажувано дека е потребно да дојде на интервју во образовната институција пред да може да се регистрира неговото дете. Еден од авторите на истражувањето ги објасни резултатите од тестирањето на француската јавност во радиоемисија, што се емитува на државното радио Франс-инфо (France-Info).

Според поголем број извори, истражувачите дошле до заклучок дека приватните училишта во Франција постапуваат дискриминирачки при изборот на ученици и при регистрација на нови ученици. Причините за нееднаквата распределба на

⁴⁴ Пресуда бр. 3С 157/05, 10 ноември 2006 година, З. Длугосова.

ученици во јавните училишта и приватните училишта во зависност од нивната финансиска состојба и етничкото потекло не можат да се анализираат само како резултат на недостигот на информации за упис во приватните институции. Тројца истражувачи од CNRS⁴⁵ се фокусираа на начинот на којшто може да се аплицира за упис во приватно училиште со користење на методот на тестирање. Истражувањето било спроведено во периодот помеѓу март и јуни во 2011 година. Проектот бил базиран на дискриминација при упис во приватните училишта. Тестирањето било спроведено во 4.269 приватни институции на територијата на Франција. „Според резултатите, лесно е да се согледа дискриминација“, изјавиле истражувачите вклучени во тестирањето.⁴⁶ Во 18% од случаите, приватните училишта дискриминираат лица, односно родители и ученици кои немаат француско потекло⁴⁷.

› *Тестирање ситуација и дискриминација при домување (Белгија)*

Фламанската организација Миндерхеденфорум (Minderhedenforum) во 2012 година ги објави резултатите од тестирањето на расна дискриминација во домување. Тестирањето било спроведено во Антверпен и во Гент. Резултатите од тестирањето покажуваат дека еден од тројца кандидати за домување бил дискриминиран кога пробал да добие пристап до станбен простор. Во истражувањето биле вклучени лица кои имале странски имиња и презимиња и лица со традиционални белгиски имиња и презимиња. Лицата со странски имиња и презимиња многу ретко добивале позитивен одговор дека можат да изнајмат станбен простор, за разлика од лицата со типични белгиски имиња и презимиња кои почесто биле повикувани на разговор со сопствениците на местата што сакале да ги изнајмат.

Резултатите не ги изненадија истражувачите воопшто. Во 2009 година, комитетот Аларм од Моленбек, Брисел, изврши слично тестирање за дискриминацијата присутна во областа домување. Истражувањето спроведено во 2009 година покажало дека 28% од кандидатите-странци кои учествувале во истражувањето биле дискриминирани.

„Миндерхеденфорум редовно добива извештаи за дискриминација на пазарот на домување во Белгија“, вели Едвард Делруел, заменик-директор на Центарот. Во 2011 година, Центарот отвори 113 различни датотеки што се однесуваат на дискриминација на пазарот на домување во Белгија и 116 датотеки

⁴⁵ Национален центар за научни истражувања во Франција / Centre national de la recherche scientifique.

⁴⁶ „Le CNRS juge l'enseignement privé discriminant“, 14.01.2014 година, <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2014/01/14/01016-20140114ARTFIG00381-le-cnrs-juge-l-enseignement-privé-discriminant.php>.

⁴⁷ Методологијата на ова тестирање е слична со методологијата користена во спроведеното тестирање на ситуацијата во градинките во ПМ, случај 2.

што се однесуваат на дискриминација во Фландрија. Во речиси 40% од овие случаи се работи за расна дискриминација. Сепак, мора да се земе предвид фактот дека е многу тешко да се докажат случаи на дискриминација врз основа на расата, со оглед на тоа што многу голем број жртви на расна дискриминација не се жалат пред надлежен орган кога се чувствуваат дискриминирани.

› *Тестирање ситуација за расна дискриминација во клубовите во Рејербан (Германија), 2012 година*

Делумно поради претходно искуство, а делумно по случаен избор, осум познати германски ноќни клубови беа вклучени во тестирањето што го направила организацијата „Basis & woge eV“. Принципот е едноставен: тројца мажи со африканско потекло сакаат да одат во ноќен клуб. Зад нив застануваат тројца мажи со бела боја на кожата. Малку подоцна, во редот застануваат двајца мажи со арапско потекло, а зад нив застануваат двајца мажи со германско потекло. Старосната структура и облеката што сите лица вклучени во истражувањето ја носат се слични. Ниедно лице не е под дејство на алкохол, сите се во добро празнично расположение. Реакцијата на сопственикот на ноќниот клуб покажала дека постои расна дискриминација. На лицата со африканско и со арапско потекло не им беше дозволен влез во ноќниот клуб, за разлика од лицата со германско потекло и типичен германски изглед, на кои веднаш им беше дозволено да влезат во ноќниот клуб. Постоенето на расна дискриминација е неоспорлив факт во оваа ситуација. Бирт Вајт, еден од истражувачите вклучени во тестирањето ситуации, изјавил дека по два часа тестирањето завршило, со оглед на тоа што материјалот што организацијата го собрала во рок од два часа бил повеќе од доволен за да се покаже јасно дискриминаторскиот елемент. Речениците „Не можете да влезете тука денеска“, „Ова не е местото за вас“ или „Во тек е приватна забава“ не звучат навредливо и поради тоа не може веднаш да се докаже директна расна дискриминација. Меѓутоа, мора да се земе предвид дека не постои причина поради која би требало да им биде забранет влезот во ноќните клубови на лицата вклучени во тестирањето, со оглед на тоа што ниедно лице не се однесувало агресивно, ниту, пак, било во пијана состојба. Без разлика дали вработените во ноќните клубови свесно или потсвесно не ги пуштиле лицата со различно потекло да влезат во ноќните клубови, може да се заклучи дека постојат расизам и расна дискриминација што е неизбежно очигледна во оваа ситуација. Проблемот лежи во тоа што вработените во ноќни клубови во Германија не ги пуштаат оние лица што не личат на Германци, а не оние што се агресивни или, пак, во пијана состојба. Голем број лица кои мигрирале во Хамбург во изминативе неколку години имале вакво искуство барем еднаш во некои од германските ноќни клубови.

Истражувачот Бирт Вајт од „Basis & woge Ev“ го изнесе својот заклучок откако тестирањето заврши. „Она што нè загрижува не е прашањето како да впериме прст и да обвиниме неколку германски ноќни клубови бидејќи не се работи за индивидуални случаи, туку за суштински проблем. Со резултатите од тестирањето го привлековме вниманието на многумина и им помогнавме да го согледаат вистинскиот проблем, а воедно и покажавме дека тестирањето во неколку ноќни клубови во Хамбург не е доволно за да се намали ефектот на расна дискриминација. Мора да се направи нешто, а факт е дека возможно е да се преземат мерки со особено малку труд и лица кои ќе ни служат како добри примери“, изјавил Вајт⁴⁸.

› *Тестирање ситуација за постоење на расна дискриминација во ноќни клубови (Романија)*

Вечерта на 7 јули 2001 година, Одделението за човекови права при Романи КРИСС, заедно со здружението на ромската младина и студенти – ROMANITIN во Иаси, организирале тестирање ситуација поради претпоставки за постоење на расна дискриминација врз Ромите, чијашто цел е да се идентификуваат јавни места во градот Иаси (дискотеки, барови итн.), во кои на Ромите не им е дозволен пристап. Така, младите Роми и младите лица кои не биле Роми тестирале пет дискотеки. Методологијата била направена на начин на тестирање што опфатил три групи тестери – прва и трета група со по две млади лица кои не биле Роми и втора група со тројца млади Роми.

Во две дискотеки на тестерите им бил дозволен пристап, веројатно поради отсуство на лице за обезбедување на влезот. Во останатите дискотеки на младите Роми не им било дозволено да влезат, особено на оние Роми со потемна боја на кожа. Во една од дискотеките лицето за обезбедување изјавило дека секогаш кога имало проблеми во дискотеката, тие биле предизвикани од лица со темна боја на кожа, мислејќи на Ромите.

› *Иницијатива на Народниот правобранишител на Чешка за спроведување на тестирање ситуација заедно со здруженија на граѓани од Чешка*

Во 2013 година, Народниот правобранител на Чешка склучи договор за соработка со две чешки граѓански организации (Советодавен центар за државјанство / Counselling Centre for Citizenship, Граѓански и човекови права во Прага и IQ Сервис за Ромите во Брно / Civil and Human Rights in Prague and IQ Roma Servis in Brno), со цел да се почне со спроведување на тестирање ситуации. Овие граѓански организации ќе им помог-

⁴⁸ Целата прес-конференција може да се прочита на следниот линк: <http://www.antidiskriminierung.org/?q=node%2F344>.

нат на жртвите на дискриминација при процесот на наоѓање и собирање докази за евентуална судска или управна постапка за прекршување на забраната на дискриминација.

Народниот правобранител забележал зголемување на бројот на прашања што бараат примена на тестирање ситуација (одбивање на кандидат за вработување врз основа на возраст или пол, забрана за членство во клубови врз основа на етничкото потекло, забрана за давање на финансиски услуги врз основа на националност итн.). Со цел да се промени ситуацијата, Народниот правобранител на Чешка одлучил да контактира со неколку здруженија на граѓани што се фокусираат на работа во областа на заштита од дискриминација и да обезбеди ефикасна соработка. Народниот правобранител е оној што ги зема предвид доказите стекнати за време на тестирањето.

Од горенаведените примери се гледа на кој начин тестирањето ситуација е прифатено како механизам за добивање докази во граѓанските и кривичните постапки, а и пред телата за еднаквост во неколку европски земји: Обединетото Кралство, Холандија, Чешка, Финска, Словачка. Најважно во споменатите одлуки е дека се утврдува оти тестирањето ситуација не е противзаконски метод, дека тестирачите се всушност жртви на дискриминација и можат да почнат судски постапки за утврдување дискриминација, а доколку таа се утврди во конкретниот случај, имаат право на отштета.

II МЕТОДОЛОГИЈА

Како што споменавме и претходно, методот на тестирање ситуација може да се употреби во повеќе случаи: истражување, судско застапување, известување во медиумите, застапување и лобирање. Исто така, може да биде употребено и како доказ за докажување дискриминација пред телата за еднаквост, во нашиот случај КЗД, или, пак, Народниот правобранител. Мислењата на телата за еднаквост понатаму можат да бидат употребени и за поведување на судска постапка (иако судот не е врзан за мислењето на телата за еднаквост) и за менување на определена практика, а согласно надлежностите на телата за застапување и за лобирање, со цел да се промени определена дискриминаторска практика или, пак, законодавството. Исто така, истражувањето може да се користи и за подигнување на јавната свест за постоење на дискриминацијата во определена област и по определена основа. Оттука, оваа методологија ќе даде основа и за двата типа на тестирањето ситуација, но таа треба понатаму да се развива зависно од фактите на конкретниот случај или целта на истражувањето што треба да се направи. Целта на оваа методологија е да помогне во развивањето сценарија за конкретни случаи или истражувања и да даде насока како тие успешно да се спроведат.

1. ОСНОВА

Во својата суштина тестирањето ситуација претставува метод што вклучува употреба на „организирани“ апликанти или актери за да се истражи појавата на дискриминација во различни ситуации и области по различни основи. Ова значи дека по одредени поплаки на лица кои биле вистински дискриминирани или, пак, по сознанија дека постои определена дискриминаторска практика, се испраќаат лице/а кои ги имаат истите заштитени карактеристики како претходно дискриминираните со цел повторно да се тестира постапувањето на наводниот дискриминатор. Веднаш по лицата тестери се испраќаат лице/а контролни тестери кои ги имаат истите карактеристики како лицата тестери освен заштитената карактеристика поради која се дискриминира. На пример, во случаи на наводна дискриминација врз лица припадници на ромската етничка заедница од страна на ноќен клуб, лице Ром ќе биде во улога на заштитен тестер, додека лице од друга етничка заедница, лице кое не е Ром, ќе биде во улога на контролен тестер. Освен различната етничка припадност, тестерите ќе се совпаѓаат во сите останати лични карактеристики – возраст, пол, начин на облекување,

фризура. Важно е да се напомене дека ниту еден од тестерите не смее да има консумирано алкохол.

Ваквата постапка се повторува неколку пати со различни тестери, со цел тестирањето, како доказно средство, да биде веродостојно. Доколку, пак, тестирањето се врши во вид на истражување, тогаш оваа постапка се повторува поголем број пати⁴⁹. Ова ја претставува основата на методот на тестирање ситуација, врз која понатаму се конструира сценарио зависно од конкретниот случај.

Најдобро е методот на тестирање ситуација да биде применет веднаш по пријавата на одреден случај на дискриминација, но не е погрешно доколку се спроведе и по истекот на одреден временски период, особено ако постојат индикации дека ваквата дискриминаторска практика и понатаму се повторува или станува збор за системска повреда.

Со примена на методот на тестирање ситуација може да се утврди дали одреден случај на дискриминација претставува изолиран случај или, пак, се работи за дискриминаторска практика на постапување кон одредена група, односно заедница што е заштитена со закон.

Постојат пет основни фази во процесот на тестирање ситуација:

1. Избор на координатор кој ќе го осмисли и ќе го спроведе целото тестирање.
2. Подготовка за тестирањето – утврдување на фактите на случајот, собирање информации за наводниот дискриминатор и за местото каде што се врши тестирањето, подготвување сценарио за тестирање, елаборација и подготвување на протокол, составување прашалници, одбирање тестери, обука на лицата кои тестираат, составување договори и изјави.
3. Спроведување на тестирањето – присуство на местото на тестирање.
4. Пречекување на тестерите, разговор со тестерите (дебрифинг со цел да се смират од евентуалната вознемиреност поради пониженоста и претрпената дискриминација), пополнување

⁴⁹ Според методологијата за тестирање ситуација на дискриминација врз основа на националност во процесот на вработување, што ја има направено Меѓународната организација на трудот – ILO, потребно е да има 175 „позитивни“ случаи на дискриминација, а да се направат минимум 300 тестирања во една географска област за ваквото истражување да може да се смета како релевантно за докажување на дискриминацијата. Целосната методологија можете да ја погледнете на следниов линк: <http://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/serp/docs/ILO.pdf>.

на прашалниците, собирање изјави од тестерите, сумирање на резултатите.

5. Документирање и следење на случајот.⁵⁰

Она што е карактеристично за тестирањето ситуација кога тоа се спроведува со цел да биде доказно средство во судска постапка е дека доколку резултатите се „позитивни“, односно доколку тестерите со заштитена карактеристика се дискриминирани, тие ќе бидат тужители во судската постапка, а тестерите контролори ќе бидат сведоци. Ова значи дека претходно дискриминираните лица кои ја пријавиле дискриминацијата, што со тестирањето се докажува дека е дискриминаторска практика, не можат да бидат тужители во судската постапка.

Единствениот начин пријавителите на дискриминација да се појават како тужители во постапката е доколку се реагира веднаш, односно доколку веднаш по пријавата се испратат контролни тестери, што е тешко остварливо и тоа само во одредени области. На пример, пристап до добра и услуги како што се кафе-барови, ноќни клубови или, пак, во огласи за вработување.

2. ПРОБЛЕМ

За да се почне какво било истражување, постапка пред телата за еднаквост или, пак, судско застапување, мораат да постојат сознанија дека во одредена област постои дискриминација по одредена основа. Ваквите сознанија можат да бидат добиени преку пријави од граѓани или, пак, од следење на состојбата со остварување на правата на луѓето/граѓаните со кои здружението на граѓани работи во одредена област. За еден случај да се смета, а потоа и да се води како случај на директна дискриминација кон одредено лице или, пак, кон цела група, односно заедница, треба да постои:

1. Ограничување на права утврдени во Уставот и во законите на Република Македонија;
2. Ограничување на правата, што треба да биде поради нивните лични карактеристики, нивниот статус или, пак, припадноста кон одредена заедница или група, што како основи се заштитени со закон (дискриминаторска основа);

⁵⁰ Следењето на тестирањето мора да продолжи, поради тоа што во одредени случаи може, по завршувањето на тестирањето, тестерот, кој иако првично бил одбиен, односно му било ограничено одредено право, по одредено време (неколку денови по тестирањето) таа ситуација да се промени и да биде побаран од страна на дискриминаторот со цел да се оствари неговото барање. На пример, иако му било речено дека нема да биде вработен или нема да може да го изнајми станот, односно куќата, по одредено време да биде контактиран и да му биде кажано дека е вработен или може да го изнајми станот, односно куќата.

3. Компаратор, односно под истите услови од страна на друго лице/граѓанин кое/кој не е припадник на таа конкретна заедница или, пак, ги нема тие карактеристики, тие права биле остварени.

Во основа, со тестирањето ситуација се добиваат докази за врската помеѓу нееднаквиот третман и гарантираните права заштитени со закон.

Во особено малку случаи на директна дискриминација постојат директни докази дека таа е извршена, а сепак постојат примери каде што се забележува ова. Имено, во оваа насока би го споменале случајот со дискриминацијата од страна на банките во РМ кон слепите лица/лицата со сензорна попреченост, поради неприспособеност на услугите кон потребите на оваа група луѓе. Хелсиншкиот комитет (МХК) утврди нееднаков третман на слепите лица од страна на банките во Република Македонија, при користењето на банкарски услуги и производи за кои е неопходен потпис на корисникот, при што банките не го признаваат потписот од слепите лица, не дозволуваат користење на факсимил и ги принудуваат да ополномоштат трето лице кое би потпишувало во нивно име и за нивна сметка. Слепите лица се соочуваат со проблеми и при користењето на онлајн-банкарство поради внатрешните прописи на банките (употреба на токени, кодови и слични сигурносни алатки што слепите лица не се во состојба да ги користат). Дополнително, банките не обезбедуваат употреба на асистивна технологија, како што е, на пример, говорниот банкомат, Брајовиот печатач, софтверските решенија за пристапност до електронски услуги итн. Во овој случај не е потребно да се врши тестирање на ситуацијата поради тоа што постојат директни докази дека на слепите лица им е ограничен пристапот до банкарските услуги и производи (не го признаваат потписот од слепите лица, не дозволуваат користење на факсимил и ги принудуваат да ополномоштат трето лице кое би потпишувало во нивно име и за нивна сметка), за разлика од останатите лица кои непречено можат да ги користат овие услуги.

Исто така, како директен доказ може да се смета изјава (на пример, работодавач изјавува дека ќе ги отпушти повозрасните вработени и ќе ги замени со помлади поради тоа што сака компанијата да добие „помлад“ имиџ), писмена наредба (на пример, да не се вработуваат лица од одредена етничка заедница или, пак, „да се отстранат сите вработени од ромска националност од одделот за храна“ – случајот со дискриминација врз Ромите од страна на трговски центар во Скопје) или, пак, оглас (на пример, отворен е оглас за вработување на канцеларски работник во кој е наведено дека можат да аплицираат само жени). Доколку постојат вакви докази, во овие случаи на

дискриминација може да биде поведена судска постапка и без примена на методот на тестирање ситуација.

Сепак, во најголемиот број случаи не постојат директни докази дека дискриминацијата е извршена, поради тоа што таа е обично скриена и за нејзино докажување е потребно да се применат други методи, а еден од нив е и методот на тестирање ситуација.

Меѓутоа, треба да се земе предвид дека тестирањето ситуација не е секогаш најдобриот метод за докажување на дискриминацијата, поради што по пријава на случај или сознанија за определена дискриминаторска практика треба да се направи темелна анализа дали со тестирањето ќе се обезбедат корисни докази за да се потврди дискриминаторското постапување.

3. ЦЕЛ

По утврдување на проблемот (случај и потреба од доказни средства) треба да се одреди целта што сакаме да ја постигнеме во конкретниот случај и во зависност од целта да бидат утврдени следните чекори на дејствување за нејзино постигнување. Оттука, доколку се утврди потребата од спроведување на тестирањето ситуација, треба да се одреди целта што сакаме да ја постигнеме, односно дали методот на тестирање ситуација ќе биде употребен за истражување или за судско застапување. Ова зависи од тоа дали сакаме да докажеме дека во определена област постои дискриминација по одредена основа поради промена на дискриминаторската практика, промена на законодавството или зголемување на свеста со цел да се мотивира државата или, пак, дискриминираните лица да преземат определени дејства (*истражување*) или, пак, со резултатите и со поведување на судска постапка против наводниот дискриминатор сакаме да докажеме дека во конкретниот случај постои дискриминација, што понатаму ќе биде основа за идни случаи на дискриминација во таа област и по таа дискриминаторска основа по која било извршено тестирањето, со што ќе се спречат идни случаи на дискриминација или, пак, ќе се промени определена дискриминаторска практика (*судско застапување*). Исто така, тестирањето ситуација може да биде применето како доказ во постапките поведени пред Народниот правобранител или пред КЗД. Важно е да се наспомене дека преку судското застапување се добива индивидуална правда, додека со истражувањето се докажува дискриминаторска практика, поради која сакаме системска промена.

4. КАПАЦИТЕТ НА ГРАЃАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

За успешно спроведување на методот на тестирање ситуација потребна е претходна анализа за капацитетот на граѓанската организација, односно дали таа ги има потребните ресурси и

познавања на сите аспекти на овој метод. Оттаму, неопходно е пред почетокот на спроведувањето на тестирањето да се направи ваква анализа што ќе ги разработи следниве аспекти:

1. Човечки ресурси;
2. Финансиски средства;
3. Контакт со заедницата што е предмет на дискриминација;
4. Обучени лица кои ќе се јават како координатори и тестери во спроведувањето на тестирањето;
5. Адвокат/и со одредено искуство во судско застапување во случаи на дискриминација, кои ќе ги застапуваат жртвите/тестерите или стручни лица за лобирање, односно застапување.

1. Подготовките и спроведувањето на тестирањето можат да одземат време и човечки ресурси поради што граѓанската организација треба да направи процена колку време и колку вработени ќе бидат потребни за спроведување на овој метод, врз основа на која понатаму ќе се одлучи кој период би бил најдобар за спроведување. Секако дека при оваа процена треба да се има предвид и случајот што ќе се тестира, поради тоа што во одредени случаи одреден временски период е подобар за спроведување на тестирањето од друг⁵¹, а во одредени случаи мора да се реагира итно поради суштината на повредата⁵².

2. Исто така, процена треба да се направи и на расположливите финансиски средства за спроведување на тестирањето. Зависно од стратегијата, односно сценариото за тестирањето, потребни се и различни финансиски средства. На пример, зависи дали ќе се спроведува телефонско тестирање ситуација или, пак, тестирање ситуација на самото место, за што се потребни и повеќе средства. На финансискиот план влијае и репрезентативноста, односно колку пати тестирањето ќе биде повторено и со колку тестери.

3. За успешно спроведување на тестирањето потребен и контакт со групата/заедницата што ги има заштитените карактеристики поради кои се врши дискриминацијата, а сè со цел лесно пронаоѓање лица кои ќе се најдат во улога на тестери. Сепак, директен контакт со групата/заедницата не е неопходен, поради тоа што тој може да се постигне и преку соработка и со други граѓански организации.

⁵¹ На пример: Доколку сакате да вршите тестирање ситуација за дискриминација во пристапот на добра и услуги – ноќни клубови, тестирањето треба да биде спроведено ноќно време.

⁵² На пример: Во случаи на тестирање ситуација при вработување, поради краткиот рок морате да имате подготвени тестери кои ќе аплицираат за работното место во текот на траењето на огласот за вработување.

4. Од особена важност е граѓанската организација да има обучени лица кои ќе се јават како координатори во спроведувањето на тестирањето, поради тоа што координаторот ја има најважната улога во целиот процес на спроведувањето на тестирањето – од создавање на методологија/сценарио до документирање на целиот процес, за тој да може да биде употребен како доказно средство во судска постапка. Исто така, многу важна задача за координаторот е изборот на тестерите и контролните тестери. Најдобриот начин е доколку организацијата има веќе обучени тестери кои може да ги користат во конкретниот случај.

5. За да се постигне целта поради која се спроведува тестирањето ситуација треба да предвидиме и адвокати со одредено искуство во застапување во случаи на дискриминација кои би го воделе судскиот процес (во случаи кога тестирањето се спроведува за да биде доказно средство во судска постапка) или, пак, стручни лица во лобирање и застапување како и подигнување на јавната свест (во случаи кога тестирањето се спроведува за истражување чијашто цел е да направи одредена промена во законската регулатива или, пак, дискриминаторската практика).

5. УЛОГА НА КООРДИНАТОРОТ/КАТА

Како што наведовме и претходно, најважната улога во целиот процес на спроведување на тестирањето ја има координаторот на тестирањето. Координаторот мора да биде квалификувано лице за спроведување на тестирањето – да има претходно познавање за примената на методот на тестирање ситуација со цел соодветно да подготви протокол што ќе ја содржи причината за подготовка на сценарио за тестирање ситуација што ќе биде најсоодветна за докажувањето на дискриминаторската практика во конкретниот случај. Понатаму, да биде свесен за сите чекори што треба да бидат преземени за да може тестирањето да биде прифатено од страна на судот како доказ, односно истражувањето да се смета за веродостојно, да може да им обезбеди соодветен тренинг на тестерите, да изготви соодветни прашалници што ќе бидат пополнувани од страна на тестерите, а потоа сите докази соодветно да ги документира. Исто така, важно е да се потенцира и фактот дека во случај кога тестирањето ситуација се користи како доказ во судска постапка, координаторот се јавува како сведок за водењето на процесот на тестирање ситуација, посебно во делот за пополнувањето на прашалниците и изјавите на контролните тестери, што во постапката се јавуваат како сведоци.

Чекори

1. Истражување за наводниот дискриминатор и за местото каде што ќе се врши тестирањето

Најпрвин координаторот треба да почне со истражување за наводниот дискриминатор и за местото каде што ќе се врши тестирањето, односно местото од каде што има пријави или сознанија дека се врши дискриминацијата. Ова истражување треба да обезбеди информации за тоа дали претходно постоеле пријави за дискриминација, дали можеби има судска одлука против наводниот дискриминатор за сторена дискриминација, податоци околу процедурите на наводниот дискриминатор⁵³, податоци за местото – колку лица има обично внатре, број на вработени, број на обезбедувачи, број на простории, претставник на институцијата, доколку се тестира случај за дискриминација врз основа на телесна попреченост дали местото е пристапно за лица во инвалидска количка, дали за тоа место постојат сознанија дека била употребена физичка сила и сл. Исто така, координаторот треба да ги истражи сите правни сегменти што можат да придонесат за поуспешно спроведување на тестирањето или, пак, можат да бидат пречка за спроведување на тестирањето, поради што треба да се избегнат и да не се применуваат.

2. Изготвување сценарио и протокол

Сценариото за тестирањето треба да биде конципирано на начин што мора да гарантира совпаѓање на карактеристиките на тестерите и на контролните тестери, секако освен заштитената карактеристика, и мора да гарантира репрезентативност (општо правило е дека може да биде повторено еднаш, двапати или повеќе пати) што ќе ја содржи причината за спроведувањето на тестирањето (објаснување на дискриминаторската практика и на целта што сака да се постигне со спроведување на тестирањето), точната постапка како ќе се спроведува сценариото, кои зборови ќе бидат употребени, можноста/неможноста трети лица да бидат сведоци, јасно да бидат наведени правните аспекти дека не смее да има снимање – ниту видео, ниту аудио, ниту, пак, фотографирање⁵⁴.

⁵³ На пример: Постојат силни индиции дека од страна на одредени матични лекари во одредени области во Скопје се врши дискриминација кон жените Ромки на начин што лекарите одбиваат да ги заведат како нивни пациентки, под изговор дека им е надминат бројот на пациенти, со што се оневозможува пристапот до здравствена заштита на жените Ромки. Ваквите наводи многу лесно можат да се проверат во законските и подзаконските акти за работата на матичните лекари.

⁵⁴ Иако аудио - и видео - снимањето се користени како метод на документирање во други држави и можат да претставуваат силно доказно средство во случаите на тестирање ситуација, во Република Македонија е забрането согласно член 151 – Неовластено прислушкување и тонско снимање, и член 152 – Неовластено снимање.

Улогата на координаторот е и да одреди за кој проблем кој вид тестирање (лично или телефонско) ќе биде најсоодветно за докажување на дискриминацијата. Постојат случаи кога не е возможно да се спроведе телефонско тестирање (на пример, дискриминација на Ромите на граничните премини во Република Македонија), а има и случаи кога е многу поефикасно и посоодветно да се спроведе телефонско тестирање (на пример, дискриминација на децата со интелектуални попречености од страна на градинките во Република Македонија). Телефонското тестирање се спроведува побрзо, за него се потребни помалку финансиски средства, тестерите не мораат секогаш да ги имаат заштитените карактеристики, поради што можат да се најдат многу полесно (во случаи на истражување за определена дискриминаторска практика), тестерите можат да прибележуваат одредени информации за време на спроведување на тестирањето, што го олеснува понатаму пополнувањето на прашалникот. Телефонското тестирање во одредени земји може да се снима. На членовите на здруженијата на граѓани им е дозволено да присуствуваат за време на разговорот за потоа да можат да бидат сведоци.

Иако секој протокол треба да се конципира согласно сценариото и случајот, за појасна слика во Анекс 1 даваме пример кој прашања би требало да ги содржи протоколот и по кој редослед, во кој понатаму, зависно од сценариото, треба да се додаваат или да се одземаат прашања, врз основа на конкретни случаи на тестирање.

3. Изготвување прашалник

Целта на прашалниците е да дадат точни податоци за она што се случило на местото на тестирањето и прецизно да го објаснат однесувањето на конкретниот наведен дискриминатор. Токму затоа тие треба да бидат детални и сеопфатни, со цел понатаму да можат да се користат како доказно средство или, пак, од нив да можат да се добијат потребните податоци за истражување. Оттука, неопходно е прашалниците да содржат:

Податоци (за тестерот, за тестираното место или за тестираната институција, за датумот, податоци за контролорот – име и презиме, податоци за денот, месецот и годината на тестирањето, за времето – доколку е телефонско тестирање се наведува точното време кога почнало и кога завршило тестирањето, а доколку се спроведува лично, тогаш приближното време на крајот и на почетокот);

Информации за персоналот (име и презиме – доколку е можно да се добијат такви информации, дали се поздравил и како – ракување или усно отпоздравување, седнување, израз на лицето или држење на телото);

Објективно податочно актуализирање на околностите во ситуацијата (време и место на чекање за тестерот да биде услужен, примен на разговор, гестикулација);

Прашања за добиените информации (причини за одбивањето, дали се дадени некакви забелешки од страна на лицето во однос на заштитената карактеристика на тестерот, дали е направен обид за понатамошен контакт, дали е дадена друга понуда како замена за одбивањето);

Податоци за одговорите и за реакциите на тестерот;

Други податоци од согледувањата на тестерот;

Понатамошно следење.

Доколку е направен обид за понатамошен контакт или, пак, очекувано се оствари контакт со тестерот, веднаш се пополнува форма за следење, слична на формата на прашалникот, во која ќе се наведе целиот разговор.

4. Избор на тестери

Координаторот особено внимание треба да посвети на пронаоѓање на соодветни тестери, поради тоа што тие ја имаат најважната улога во тоа тестирањето да биде прифатено како доказ во судската постапка или не, односно истражувањето да биде прифатено како веродостојно или не. Освен совпаѓањето на карактеристиките на заштитените тестери и на контролните тестери, координаторот особено внимание треба да посвети на кредибилитетот на тестерите, што на тестирањето му дава легитимитет. Оттука, координаторот мора да внимава тестерите:

- да немаат меѓусебна поврзаност или поврзаност со претходно дискриминираното лице/лица (роднинска, пријателска, интимна врска),
- да не биле жртва на дискриминацијата за која се врши тестирање на ситуацијата,
- да немаат предрасуди кон лицето кое било дискриминирано,
- по можност да немаат минато во сторување на кривични дела,
- да не се премногу емотивни,
- да немале претходен контакт со дискриминаторот кој се тестира,
- да не бидат малолетни.

Исто така, координаторот при изборот на тестерите треба да внимава и на личните способности на тестерот⁵⁵:

- способноста да прави објективни опсервации/набљудувања, да нема предрасуди или, пак, успешно да ги надминува, доверливост, сигурност, може да им се верува за подолг ангажман, непристрасност, способност за потиснување на сопствените чувства за време на тестирање на ситуацијата, смиреност, без наклоност кон провокации, добра самосвесност, способност за независно размислување и одлучување, креативност.

Дополнително, тестерите треба да се совпаднаат не само на видливите карактеристики (висина, градба, општа атрактивност), туку исто така и на особините како што се отвореност/затвореност, топлина и слично.

Во случаи на телефонско тестирање особено внимание треба да се посвети и на јазикот, односно дијалектот на кој говори тестерот⁵⁶. За телефонското тестирање е карактеристично и што тестерите не мораат вистински да ги имаат заштитените карактеристики, така што доколку не сте во можност да пронајдете соодветен тестер, тоа може да биде и некој што ги нема сите потребни карактеристики, како и заштитената карактеристика.

Она што особено влијае на кредибилитетот на тестерите е износот на парични средства што ќе им биде даден за учеството во тестирањето, на што судот особено ќе внимава, доколку се работи за тестирање чијашто цел е поведување на судска постапка. Високиот надоместок може да се оцени како негативно влијание врз објективноста на тестерите, поради што се препорачува или да нема надоместок или, пак, надоместокот да биде симболичен. Оттука, координаторот е должен да ги извести тестерите за висината на надоместокот пред тие да прифатат да учествуваат во тестирањето и пред да биде потпишан договорот.

При интервјуто со тестерите, координаторот мора на тестерите да им ги посочи можните ефекти од тестирањето, односно дека во случај дискриминацијата да биде извршена врз заштитниот тестер, многу е веројатно дека ќе се појават негативни чувства, вознемиреност, потреба за реакција итн. поради повредата на достоинството, што не треба да се покажат во моментот. На контролниот тестер треба да му биде објаснето дека треба прецизно да го набљудува целиот процес, поради тоа што понатаму ќе треба да сведочи за сите случувања. Од особена важност е на тестерите да им се објасни поврзаноста со понатамошните про-

⁵⁵ Критериумите се дадени од страна на Migration Policy Group – MPG, како граѓанска организација со долгогодишно искуство во спроведување на тестирањето ситуација и организирањето и спроведувањето на обуки за тестирање ситуација. Линк од нивната веб-страница следува во продолжение: <http://www.migpolgroup.com/>.

⁵⁶ Види случај 2 од Анекс 1 на овој документ.

цеси што ќе се водат врз основа на резултатите од тестирањето, односно мора да им се посочи дека доколку се поведува судска постапка заштитените тестери ќе се појават како тужители, а контролните тестери како сведоци. Исто така, мора да се наспомене и дека судската постапка може да трае повеќе години, како и дека случајот може да биде медиумски експониран.

5. Обука на тестерите

По процесот на избор на тестери следува обука, што треба да ги постигне следниве цели:

1. Обезбедување дека тестерите можат да ги извршуваат своите улоги убедливо;
2. Поклопување на личните стилови од партнерите во секој тестер-тим;
3. Обезбедување дека тестерите ја разбрале потребата за комплетна објективност, елиминирање на каква било предиспозиција да се предизвика дискриминација;
4. Сигурност дека тестерите целосно ги разбрале методологијата и сценариото.

Тест-обуката обично трае една недела и на крајот завршува со целосно пробно играње на улогите на сите тимови, за со сигурност да се утврди дека сите детали се запаметени од страна на тестерите. Најпрвин може да се направи проба со едниот тим, а потоа со другиот/другите, во зависност од тоа колку пати се повторува. Кога ситуацијата се тестира преку телефонско јавување, тоа се пробува од страна на секој тестер, а координаторот може да биде наводниот, односно можниот дискриминатор.

Од особено значење е на тестерите да им се објасни што значи провоцирање во конкретниот случај и наведување на извршување дискриминација. На пример, заштитните тестери можат да прашаат зошто одредено право им е ограничено (зошто не е пуштен во ноќниот клуб, зошто не е услужен во кафе-бар, ресторан, зошто не е вработен/а, зошто не му се изнајмува станот/куќата), но не смеат да бидат поставувани директни прашања што наведуваат на заштитената карактеристика на заштитниот тестер (Не сум пуштен зашто сум Ром? Не сум вработена зашто сум жена, зар не?). Провокацијата може да значи и несоодветно и непримерно однесување или несоодветен коментар, импулсивна реакција, шеги од страна на тестерот на сметка на заштитената карактеристика, насилно однесување итн.

Значајно е добро да им бидат објаснети протоколот и инструкциите по кои треба да постапуваат, деталите за местото и од-

носот на лицето кое е тестирано, повторно треба да се потсетат дека не треба да се покажуваат емоциите и реакциите на самото место на настанот, на тајноста за податоците од тестирањето, односно дека можат да даваат изјави за тестирањето исклучиво со знаење и со дозвола од координаторот.

Исто така, во процесот на обука треба да се потенцира и начинот на кој тестерите треба да бидат облечени, за што најдобро е на денот на пробното играње на улогите да дојдат облечени како што би биле на денот на тестирањето.

5. Потпишување договори со тестерите и давање изјави за чување податоци

Со цел да се утврди правен однос со тестерите, по нивниот избор следува потпишување договор што треба да ги содржи следниве податоци:

Лични податоци на тестерот или организацијата;

Тестерот е малцинство во однос на контролниот тестер – да се наведе која е заштитената карактеристика;

Податоци за местото или за институцијата што се тестира;

Датум на тестирање, методологија на тестирањето ситуација (на пример, тестерот како потенцијален купувач или кандидат кој бара услуги или вработување);

Должности на тестерот: појавување, непристрасно однесување, соработка со координаторот, пополнување на прашалникот, должност за сведочење, клаузула за тајност;

Должности на организацијата: да го претставува тестерот во секоја правна процедура што произлегува од тестирањето; да му ја исплати сумата наведена во договорот; да ги плати трошоците на тестерот настанати со вршењето на тестирањето ситуација и да ги исполни другите обврски од овој договор; да исплати сума за потрошеното време за сведочење, да работи наменски со личните податоци на тестерот, да не ги предава на трети лица, освен на надлежниот суд или на друг орган.

Освен склучување договори, тестерите треба да пополнат и да потпишат и изјава за употреба на чувствителни податоци и користење на резултатите во судски постапки/медиуми.

6. СПРОВЕДУВАЊЕ НА ТЕСТИРАЊЕТО

По спроведувањето на обуката се смета дека тестерите се подготвени за спроведување на тестирањето. Тестерите треба се-

когаш да се охрабрат да ги разгледаат протоколот и нивните тест-инструкции пред да се приближат на местото каде што треба да се врши тестирањето, без разлика дали е телефонско или лично. Ваквото разгледување е особено важно ако тестерот спроведува различни видови тестови во текот на истиот период.

За време на тестирањето тестерите треба да останат смирени и да ги постават сите потребни прашања со цел тестирањето да биде успешно.

За време на тестирањето присутен е и координаторот, на начин што тој е оддалечен од местото на спроведување на тестирањето на доволно растојание за по завршувањето на тестирањето да биде достапен на тестерите за кратко време. Координаторот го следи процесот и за да може ефикасно да ги координира тимовите не треба да координира повеќе од четири тима на поврзани тестери. Веднаш штом заштитениот тестер ќе заврши со тестирањето, контролниот тестер, кој е во близина, треба веднаш да се упати кон местото каде што се врши тестирањето и да го изврши контролното тестирање.

Координаторот ги пречекува тестерите на договореното место на чекање, кои треба да дојдат веднаш по завршувањето на тестирањето, со цел да ги пополнат прашалниците и да ги пренесат своите искуства и емоции. Исто така, улогата на координаторот е и да разговара со заштитените тестери и да ги смири, поради тоа што тие можат да бидат многу емотивни поради понижувачкото искуство и повредата на нивното достоинство.

Во одредени случаи може да има потреба од двајца координатори, поради специфичноста на случајот (на пример, случајот со дискриминација на Ромите на граничните премини на Република Македонија, каде што е потребно еден координатор да ги пречекува тестерите кои нема да ја поминат границата и ќе се наоѓа на граничниот премин на Република Македонија, додека вториот ќе ги пречекува тестерите кои ќе ја поминат границата и ќе се наоѓа на граничниот премин на Република Србија).

7. ПОПОЛНУВАЊЕ ПРАШАЛНИЦИ И СОБИРАЊЕ ИЗЈАВИ

Иако во одредени методологии за тестирање ситуација е наведено дека пополнувањето на прашалниците може да биде најдоцна во рок од 24 часа од спроведување на тестирањето, сметаме дека пополнувањето треба да биде направено веднаш по тестирањето поради тоа што емоциите и искуствата се најинтензивни во овој период. Тоа важи и за телефонското тестирање, односно прашалниците треба да бидат пополнети

веднаш по завршувањето на телефонскиот разговор. Освен пополнувањето на прашалниците веднаш по завршувањето на тестирањето, тестерите даваат изјави за тоа како се почувствувале доколку им се поставувале вознемирувачки прашања и како тоа влијаело врз нивната емотивна состојба.

8. ДОКУМЕНТИРАЊЕ И СЛЕДЕЊЕ

Откако координаторот ќе ги добие сите прашалници и изјави, тој ги обработува и врши сумирање на резултатите – утврдува дали тестирањето се смета за успешно, односно дали во конкретниот случај била извршена дискриминација или, пак, не може да се смета дека била извршена дискриминација.

Координаторот ова го прави во генерален извештај, во кој внимателно треба да биде објаснет целиот процес на спроведување на тестирањето. Овој извештај може да ги содржи и пречките со кои се соочиле заедно со тестерите во целиот процес, прашалниците пополнети од тестерите, нивните изјави, претходни пријави од граѓани дека и претходно е вршена дискриминација на истото место и од истата институција/фирма/организација. Ваквиот извештај, во кој како анекс ќе бидат додадени прашалниците и изјавите од страна на тестерите, ќе биде доставен до судот како доказ при поведувањето на судска постапка и врз основа на него координаторот ќе биде повикан во својство на сведок во судската постапка.

Координаторот продолжува да го следи тестирањето поради можен контакт на заштитените тестери од страна на дискриминаторот. Доколку се случи тоа, се пополнуваат нови прашалници и тие се додаваат во генералниот извештај, за потоа пак да бидат презентирани пред судот како докази.

9. КОРИСТЕЊЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Уште со утврдување на она што сакаме да го постигнеме со тестирањето, односно со одредување на целта, одредуваме како ќе го користиме тестирањето – дали за истражување или за судско застапување. Истражувањето се користи во процесите на лобирање или застапување поради промена на дискриминаторска практика, промена на законодавството или зголемување на свеста со цел да се мотивира државата или, пак, дискриминираните лица да преземат определени дејства (*истражување*). Или, пак, со резултатите од тестирањето и со поведување на судска постапка против наводниот дискриминатор сакаме да докажеме дека во конкретниот случај постои дискриминација, што понатаму ќе биде основа за идни случаи на дискриминација во таа област и по таа дискриминаторска основа по која било извршено тестирањето, со што ќе се спре-

чат идни случаи на дискриминација или, пак, ќе се промени определена дискриминаторска практика (*судско заспапување*). Исто така, изборот на стратегијата што ќе се користи зависи од резултатите на тестирањето. Треба да се направи соодветна процена која стратегија ќе доведе до исполнување на предвидената цел најефикасно.

1. Стратешко (судско) застапување

Во моментот на одлука дека одредено тестирање ќе биде извршено и резултатите од него, доколку се „успешни“, ќе бидат основа за поведување на судска постапка, овој случај станува стратешки случај на застапување за организацијата, што понатаму треба да се гради и да се следи со особено внимание. Целта на организацијата со стратешките случаи на застапување треба да биде промена на дискриминаторска практика кон заедницата што е целна група во работата на организацијата. Во стратешки случаи организацијата треба да ги информира и медиумите за резултатите од тестирањето ситуација и за поведувањето на судската постапка, со цел во јавноста да се добие интерес за случаите на дискриминација и со тоа граѓаните да се охрабрат да пријават дискриминација и да поведат соодветна постапка за заштита.

2. Застапување

Резултатите од тестирањето, особено ако тоа е повторено поголем број пати или, пак, е спроведено во вид на истражување, можат да се користат за застапување, односно да се обидеме со резултатите да предизвикаме политичка акција, со користење методи како граѓанско образование и јавни кампањи, со цел да се влијае врз носителите на одлуки да посветат поголемо внимание на практиката/практиките што со тестирањето се докажале како дискриминаторски. Стратегија за застапување може да вклучува активности како што се: написи во весници, изјави на дискриминирани лица или, пак, на тестерите, дистрибуција на материјали со кои накратко ќе бидат раскажани приказните на жртвите на дискриминација и слично.

3. Лобирање

Лобирањето е процес што може да се употреби по тестирањето ситуација, со цел да дојдеме до промени во правната рамка и/или процедурите/практиките во областа на која работиме. Лобирањето подразбира влијание врз носителите на одлуки, односно нивно ангажирање за надминување на проблемите. Оттука, лобирањето не е секогаш пријатна задача и често мораме привремено да ги потиснеме личните убедувања (не да се откажеме од нив), за да допреме до оние од кои бараме да

донесат одлука во корист на нашата цел. Има неколку клучни работи што треба да ги совладаме за да имаме успешно лобирање и за да ја добиеме очекуваната промена.

1. Подготовка на план за развивање на иницијативата и лобирање

Основен документ што мора да се подготви пред да почнеме со активности за лобирање е План за развивање на иницијативата. Овој план е важен за да се постават однапред целите, за да се избегнат колку е можно повеќе „замки“ што можат да го попречат нашето лобирање и за да не држат во права линија во остварувањето на целта. Има неколку клучни делови што треба да ги содржи планот – име на планот/иницијативата, цел на иницијативата, буџет, придобивки од иницијативата, потенцијални партнери, потенцијални противници, потребни промени, одговорни институции...

2. Документ за аргументирање

Откако ги таргетиравте поддржувачите, значајно е да почнете со подготовка на Документот за аргументирање. Овој документ понатаму ќе биде основа врз која ќе се градат односите со поддржувачите, но и односите со носителите на одлуки. Во исто време тој ќе претставува потсетник за аргументите што се прибрале за оправданоста на барањето за промени.

3. Работа со релевантните институции/носители на одлуки

За работа со институциите треба најпрвин да се проучат структурите што носат одлуки и тие да се профилираат, како и да се формира група на поддржувачи од целните институции.

4. Односи со јавноста

Еден од стратешки важните аспекти се и односите со општата јавност, стручната јавност и медиумите. При лобирање најдобро е да се користат односите што претходно се изградени со одредени новинари/медиуми. На тој начин ќе се обезбеди медиумите да работат за иницијативата со цел успешно лобирање и постигнување на посакуваната промена.

ПРИЛОГ 1

Случаи на дискриминација и протоколи за тестирање ситуација (прелиминарни сценарија и инструкции)

СЛУЧАЈ 1

Дискриминација врз Ромите на граничните премини во РМ

Во текот на целата 2013 година до различни невладини организации (вклучително и МХК) пристигнуваа пријави за расно и етничко профилирање и неосновано ограничување на правото на движење врз Ромите на граничните премини, под изговорот дека се можни азиланти, на начин што во пасошите им се ставани печати или, пак, две црти. Ваквото обележување има цел да покаже дека конкретното лице веќе еднаш било спречено да ја напушти границата и дека е можен азилант за некоја од европските држави. Ваквата практика се повторува во голем број случаи, без разлика дали лицата треба да посетат семејство што се наоѓа во некоја од земјите-членки на ЕУ или, пак, во земјите што не се членки на ЕУ, да отидат на прослава или, пак, да отидат до фришоп за да купат одредени производи.

Овој случај беше предизвикан и пред КЗД, како тело за еднаквост, чијшто мандат е да даде мислење дали во одредени случаи постои дискриминација. За конкретниот случај Комисијата не можеше да утврди дискриминација, наведувајќи дека не постојат доволно докази и дека треба да се размислува за пронаоѓање на други методи за докажување на ваквата дискриминаторска практика.

Исто така, Народниот правобранител упати остра критика кон Министерството за внатрешни работи дека пријавениот број случаи за ограничување на правото на движење на Ромите наведуваат на заклучок дека се работи за дискриминаторска практика на државата кон ромската етничка заедница.

Основниот суд Скопје 2 – Скопје утврди дискриминација по основа на етничка припадност во еден индивидуален случај во кој на семејство од ромската заедница не му било дозволено да ја премине македонската граница и да замине на свадба на блиски роднини во Италија. Оваа одлука сè уште не е правосилна.

Оттука, овој случај беше земен како стратешки и беше изработено сценарио за спроведување на тестирање, на ситуација, со цел понатамошно судско застапување (литигација), протокол и инструкции.

Сценарио: Вкупно шестмина тестери, сите се мажи, од кои заштитни тестери – четворица Роми, а контролни тестери – еден Македонец, еден Албанец, на возраст од 35 до 45 години.

Со автобус сите се упатуваат кон Република Србија, преку граничниот премин „Табановце“, во градот Бујановац, град во кој живеат Роми, Албанци и Срби. Цел на патувањето е посета на пријатели. Поради тоа што во Република Србија граѓаните на нашата држава можат да патуваат и со лична карта, беше донесена одлука тестерите да патуваат со пасоши, во кои не се ставени ниту печат, ниту црти, односно не постои никакво обележување дека заштитените тестери се можни азиланти. Исто така, критериум за избор на тестери е и на членовите на нивните семејства да не им биле ставени печат или црти во пасошот. Контролните тестери седат блиску до заштитените, со цел да ги слушнат сите прашања поставени од страна на граничната полиција, да го набљудуваат нивното однесување и за него да можат да сведочат.

Временски период: Едното тестирање ќе биде спроведено за време на викенд – ноќна смена, а второто ќе биде спроведено преку работна недела – дневна смена. Целта на различниот временски период на тестирање е да се тестира однесувањето на граничната полиција во различни смени.

Временска рамка: Во текот на август.

Координатори: Двајца координатори – еден кој нема да ја помине границата и ќе чека на/во близина на граничниот премин „Табановце“, а другиот ќе ја помине границата и ќе чека на/во близина на границата во Република Србија.

Пополнување прашалници: По завршување на тестирањето, прашалникот ќе биде пополнуван индивидуално, без присуство на останатите тестери, со цел да се исклучи можноста од влијание.

Содржина на прашалникот: демографски податоци, име и презиме, датум, пол, етничка припадност, податоци со кое средство патуваат, цел на патувањето, време, имиња и презимиња на граничните полицајци, колку време се задржани на граница, дали се поединечно викани надвор од автобусот, дали им биле побарани дополнителни документи, кои прашања им биле поставени, каков бил односот на граничарите, тонот на обраќање, колку време биле задржани, кои причини им биле наведени за ограничување на правото на преминување на границата, дали освен нив некој друг бил вратен од автобусот и, доколку одговорот е позитивен, колку вкупно луѓе биле вратени и дали е ставен некаков знак во нивниот пасош – печат или црти.

Тип на тест	Лично
Број на тестирања	Две
Сценарио	Шестмина тестери, заштитни тестери – четворица Роми, а контролни тестери – еден Македонец, еден Албанец, на возраст од 35 до 45 години се упатуваат кон Република Србија со автобус. Патна исправа – пасош. Никој од тестерите нема да има претходен печат или црта дека веќе еднаш бил запрен да ја напушти државата (ова важи и за членовите на неговото семејство).
Тим на тестери	Освен припадноста кон етничка заедница, сите се совпаѓаат во пол, возраст, финансии, вработување, брачен статус, начин на облекување.
Начин на тестирање	Заштитните и контролните тестери седат блиску, но не еден до друг. На пример, можат да седат во спротивниот ред на истиот број седишта или, пак, две седишта одзади.
Претходен контакт	Нема.
Причина за пат	Патуваат во Бујановац, Република Србија.

Индикатори	
Барање да се симнат од автобусот	Не се поставуваат прашања во оваа фаза.
Одговор дека нема да бидат пуштени	Може да се постави прашањето зошто не сме пуштени.

Инструкции за тестирањето

Пред почетокот на тестирањето секој тестер треба повторно да го прочита протоколот и да го повтори, поради тоа што граничната полиција може да поставува лични прашања или, пак, прашања во врска со статусот – вработување, финансии, брачна состојба.

Спроведување на тестирањето:

Во автобусот треба да бидете смирени и да не покажувате дека ги знаете останатите тестери, ниту, пак, на некаков начин да покажете дека сте во улога на тестер.

Кога ќе пристигнете на граничниот премин треба смирено да го дадете вашиот пасош на граничната полиција, како и сите останати во автобусот.

Доколку граничен полицаец влезе во автобусот, треба најпрвин да се забележат неговото име и неговото презиме, па потоа начинот на кој се однесува со сите патници, а како се однесува со Ромите (поставување и вид на прашања, тон на глас, колку време поставувал прашања, дали им рекол да се симнат надвор од автобусот и сл.).

Доколку се постави прашање зошто одите во Република Србија се кажува сценариото, односно кај добар пријател со кој не сте се виделе подолго време. Граничниот полицаец може да поставува дополнителни прашања, како – од каде се знаете, колку време не сте се виделе, зошто токму сега го посетувате, на коишто мора смирено да се одговори.

Граничниот полицаец може да ви каже да се симнете од автобусот на коешто барање не смеете да приговарате и да поставувате прашања зошто е потребно тоа или, пак, зошто само вие/ние да се симнуваме.

Обидете се да ги запомните сите прашања што ќе ви бидат поставени, како и да забележите во колку часот сте биле симнати и колку време сте држени надвор од автобусот.

Доколку граничниот полицаец телефонира и води телефонски разговор со некој, обидете се да чуete за што е телефонскиот разговор и доколку се изговори име да го запомните.

Доколку на крајот од страна на граничната полиција ви биде кажано дека нема да може да го поминете граничниот премин, можете да поставите прашање зошто и во целост да го запаметите одговорот.

Иако ова може да биде многу деградирачки и понижувачки настан за вас, најважно е да останете смирени и во никој случај да не давате изјави што можат да се сметаат за провокација, поради тоа што тестирањето може да се смета за неуспешно и да не може да се употреби како доказ на суд.

Како провокации се сметаат прашања од типот: Се симнуваме од автобусот затоа што сме Роми? Не можеме да ја поминеме границата затоа што сме Роми?

Доколку граничниот полицаец по испрашувањето ви рече дека може да ја поминете границата, нема да имате никакви приговори, ниту прашања зошто сте биле симнати од автобусот и испрашувани. Ќе се качите во автобусот и ќе ја поминете границата.

Откако ќе ви биде кажано дека не можете да ја поминете границата ќе се јавите на координаторот и ќе се упатите на договореното место на чекање. Координаторот ќе ви ги даде прашалниците што секој тестер индивидуално треба да ги пополни.

Важно е во меѓувреме да не ги споделувате чувствата и искуствата со останатите тестери, со цел да се добијат индивидуални одговори за тестирањето.

Ова важи и доколку ја поминете границата – ќе се јавите на координаторот и ќе се упатите на договореното место на чекање. Координаторот ќе ви ги даде прашалниците што секој тестер индивидуално треба да ги пополни.

ПРАШАЛНИК – ТЕСТИРАЊЕ НА САМОТО МЕСТО (ЛИЧНО ТЕСТИРАЊЕ)

Случај – Дискриминација на Ромите на граничните премини

КОНТРОЛЕН ТЕСТЕР: (име и презиме)

ТЕСТЕР: (име и презиме)

Место на спроведување на тестирањето:

Датум на тестирањето:

Профил на тестирачот:

1. Пол – машки/женски:
2. Возраст: _____
3. Етничка припадност: _____

Превозно средство: _____

Цел на патувањето: _____

Време на поаѓање на автобусот од Скопје: _____

Време на пристигнување на автобусот на граничниот премин „Табановце“:

Време поминато на граница: _____

Време на поминување на границата: _____

Време на враќање во Скопје: _____

Време на пристигнување во Бујановац: _____

Време на враќање во Скопје од Бујановац: _____

Име и презиме на службениците од гранична полиција
на должност:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

На кој начин ги добивте имињата на
службеникот/службениците од граничната полиција?

Од легитимациите/значките.

Ги прашавте.

Сами се легитимираа.

Дали службениците ве прашуваа повеќе прашања во споредба
со другите патници во автобусот?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете го типот на прашања што ви беа поставени:

Дали службениците ви бараа повеќе документи во споредба со
другите патници во автобусот?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете какви документи ви
беа побарани:

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Дали од Вас беше побарано да излезете од автобусот?

Да/Не

Ако одговоривте со да, ве молиме одговорете дали само вас ви беше кажано да излезете од автобусот?

Да/Не

Ако одговоривте со не:

Дали ви беше кажано да излезете заедно со други Роми?

Или со вас имаше и лица од друга националност?

Доколку имаше лица од друга националност, можете ли да наведете од која точно:

Македонец/ка

Албанец/ка

Босанец/ка

Турчин/ка

Друго _____

Колку службеници ве испрашуваа?

Како се однесуваа службениците со вас?

Ве молиме, објаснете детално:

Со каков тон ви се обраќаа службениците?

Ве молиме, објаснете детално:

Дали ве однесоа во одделна просторија или ве испрашуваа само надвор од автобусот?

Од кои причини ви беше кажано дека не можете да ја поминете границата?

Дали некако ви го обележаа пасошот?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме објаснете како точно ви го обележаа – со печат или со црти?

Дали на уште некој од автобусот не му беше дозволено да ја премине границата?

Дали нивниот пасош беше обележан со печат или со црти?

Дали прашавте од која причина не ви е дозволено да ја поминете границата?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете ги прашањата што ги поставивте:

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Дали службениците ви одговорија?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете ги одговорите на службениците:

Како се чувствувавте кога службениците ви кажаа дека не можете да ја поминете границата?

Датум на поднесување на извештајот:

Ден/месец/година

Потпис:

СЛУЧАЈ 2

Дискриминација врз децата со интелектуални попречености од страна на градинките во РМ

Поттикнати од случај на дискриминација врз дете со телесна попреченост од страна на градинка во Скопје, а земајќи ги предвид историската дискриминација кон лицата со интелектуална попреченост и нивната маргинализација во општеството, одлучивме да спроведеме тестирање ситуација преку телефонско јавување за да ја истражимо дискриминацијата од страна на градинките кон лицата со интелектуална попреченост.

Во овој случај целта ќе ни биде да ја подигнеме свесноста за оваа дискриминаторска практика и да придонесеме за зголемена едукација на вработените во градинките во однос на децата со интелектуална попреченост.

Оттука, овој случај беше земен како стратешки и беше изработено сценарио за спроведување на тестирање ситуација, протокол и инструкции.

При изработувањето на сценариото тргнавме од бројот на градинки – 70 градинки во 46 општини, од кои 14 приватни градинки, 11 од нив во Скопје и три во други градови.

При изборот на тестери го земавме предвид фактот дека во различни градови постои различно зборување на македонскиот јазик (различен дијалект), поради што за градот Скопје беа избрани две тестерки, а за останатите градови беа избрани тестерки кои одговараат на секој регион поединечно.

Сценарио: Вкупно 74⁵⁷ тестерки, жени, вработени или соработнички во здруженија на граѓани што работат во областа на човековите права, од кои едната група ќе биде мајка на дете со интелектуална попреченост, а другата група мајка на дете кое нема интелектуална попреченост. Мајките се јавуваат во градинките, со прашање дали има слободно место во градинката за нејзиното тригодишно дете со мала интелектуална попреченост (мали пречки во развојот). Контролната тестерка ќе се јави во градинката со прашање дали има слободно место во градинката за нејзиното дете кое нема попречености⁵⁸.

За телефонското тестирање е карактеристично што тестерите не мораат вистински да ги имаат заштитените карактеристики,

⁵⁷ При спроведување на ова тестирање не беа најдени тестерки од сите општини во државата, поради што беа користени тестерки кои не говорат на карактеристичниот дијалект. Ова не влијаеше врз резултатите од тестирањето и тоа беше успешно спроведено.

⁵⁸ Контролната тестерка го поставува прашањето без притоа да наведе дека детето нема попречености.

така што доколку не сте во можност да пронајдете соодветен тестер, може да биде и некој што ги нема потребните карактеристики, како и заштитената карактеристика (во случајов мајка на дете со интелектуална попреченост, односно мајка на дете).

Временски период: Заштитената тестерка ќе се јави во 9 часот и 30 минути, додека контролната тестерка ќе се јави во 11 часот и 30 минути.

Временска рамка: Во текот на септември, октомври и ноември 2014 година.

Координатори: Еден координатор со кој тестерите ќе се слушаат по телефон пред да го извршат тестирањето и по извршувањето на тестирањето.

Пополнување прашалници: По завршување на тестирањето, прашалникот ќе биде пополнуван индивидуално, веднаш по завршувањето на телефонскиот разговор, и ќе биде предаден на координаторот.

Содржина на прашалникот: демографски податоци, име и презиме, датум, пол, етничка припадност, начин на тестирање, време на почеток и завршување на телефонскиот разговор, колку време траел разговорот, име и презиме на соговорник/чка, дали на првото прашање, дали има простор во градинката, е одговорено позитивно, дали по соопштувањето на информацијата дека детето е со интелектуална попреченост одговорот се смени и беше негативен, дали беа поставувани прашања што се однесуваат на степенот на попреченост на детето, дали беа поставувани прашања во однос на неговото однесување, доколку одговорот е позитивен, наведете ги поставените прашања, што беше одговорено од ваша страна, дали имаше коментари што се однесуваат на лицата со интелектуални попречености, дали ви беше речено повторно да се јавите за одредено време за да видат дали ќе се ослободи место во градинката и дали ви беше кажано за колку време да се јавите, дали соговорникот/чката побара ваш телефонски контакт за да ви се јават за слободно место во градинката.

Тип на тест	Телефонски
Број на тестирања	Седумдесет
Сценарио	Седумдесет и четворица тестери, жени, од кои едната ќе ги има карактеристиките на мајка на дете со интелектуална попреченост, а другата на мајка на дете кое нема интелектуална попреченост, сите ќе бидат вработени и во брачна заедница во која и сопругот е вработен. Мајките се јавуваат во градинките, со прашање дали има слободно место во градинката за нивното тригодишно дете со мала интелектуална попреченост (мали пречки во развојот). Контролната тестерка ќе се јави во градинката со прашање дали има слободно место во градинката за нејзиното дете кое нема попречености. Возраст на детето – три години.
Тим на тестери	Сите се жени, можат да имаат различен дијалект, можат да имаат различна етничка припадност, возраст до 40 години.
Начин на тестирање	Најпрвин се јавува заштитениот тестер во 9 часот и 30 минути, а потоа контролниот тестер во 12 часот и 30 минути.
Претходен контакт	Нема.
Причина за повик	Барање за пристап до градинка.

Инструкции за тестирањето

Пред почетокот на тестирањето секоја од тестерките треба повторно да го прочита протоколот и да ги повтори своите карактеристики, поради тоа што од страна на соговорникот/чката можат да бидат поставувани лични прашања или, пак, прашања во врска со статусот – вработување, финансии, брачна состојба.

Поради тоа што се работи за телефонско тестирање, можете да забележувате за секој даден одговор низ целиот разговор, што понатаму ќе ви помогне во одговарање на прашалникот.

Спроведување на тестирањето:

Во текот на целиот разговор треба да останете смирени и да не покажете на некаков начин дека сте во улога на тестерка.

Кога ќе се јавите треба да бидете љубезни и да го почнете разговорот со *добро уштро* (за тестерките со заштитена карактеристика) или со *добар ден* (за контролните тестерки) и да се претставите.

Потоа ќе прашате со кого разговарате – ќе ги забележите неговото/нејзиното име и позицијата во градинката. Потоа ќе го кажете вашето барање.

Може веднаш да ви биде одговорено дека нема место во градинката, по што ќе се заблагодарите за одговорот и на културен начин со отпоздравување ќе ја спуштите слушалката.

Доколку пред да ви биде даден одговор биле поставувани прашања во однос на степенот на интелектуална попреченост на детето, неговото однесување, неговите реакции, односот со други деца, луѓе, ќе ги забележите. На сите прашања ќе одговарате смирено и без никаков знак на нервоза или на вознемиреност.

Доколку ви биде побаран телефонски број за контакт за да ве контактираат дополнително, поради тоа што треба да се советуваат за вакви ситуации, ќе го дадете вашиот телефонски број и ќе им кажете дека го очекувате нивниот повик. Можете да прашате со кого би се консултирале и да забележите дали ви е даден одговор. Доколку ве побараат и ве известат за исходот, ќе ја пополните дополнителната форма за следење и ќе ја испратите до координаторот/ката.

Доколку одговорот е позитивен, ќе кажете дека ќе дојдете со

детето во следните неколку денови, ќе се заблагодарите и ќе ја спуштите слушалката.

Во секој случај, треба да се забележува односот на соговорникот/чката, особено дали тој се сменил откако сте кажале дека детето има интелектуални попречености.

По завршениот разговор ќе се јавите на координаторот и ќе му ги кажете исходот, вашите чувства и искуства. Потоа веднаш го пополнувате прашалникот и го испраќате до координаторот.

ПРАШАЛНИК – ТЕЛЕФОНСКО ТЕСТИРАЊЕ

Случај – Дискриминација на деца со интелектуална попреченост во градинките во Република Македонија

КОНТРОЛНА ТЕСТЕРКА (име и презиме):

ЗАШТИТНА ТЕСТЕРКА (име и презиме):

Место на спроведување на тестирањето:

Датум на тестирањето:

Профил на тестирачот:

1. Возраст:

2. Етничка припадност:

Цел на повикот:

Време на воспоставување на повикот:

Време на завршување на телефонскиот разговор:

Обележете го бројот што соодветствува со бројот на обиди да воспоставите повик со градинката:

1 2 3 4 5

Дали успеавте да разговарате со лице од градинката?

Да/Не

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Ако не, зошто?

Ви беше кажано да се јавите подоцна.

Ви беше кажано дека сте згрешиле.

Лицето кое се јави ви спушти слушалка.

Никој не ви крена слушалка.

Друго (ве молиме, образложете):

Име и презиме на лицето со кое разговаравте:

Позиција на лицето со кое разговаравте:

Што ви беше кажано кога прашавте дали во градинката има слободно место?

Има слободно место.

Нема слободно место.

Лицето со кое разговаравте не знаеше дали има слободно место.

Друго (ве молиме, образложете):

Дали лицето со кое разговаравте ве информираше дека треба да пополните апликација и да поднесете соодветна документација?

Да/Не

Дали лицето со кое разговаравте ви кажа дека е задолжително да имате потврда дека детето е физички и психички здраво за да може да ја посетува таа градинка?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете на кој начин ви беше кажано тоа:

Дали лицето со кое разговаравте од вас бараше информации поврзани со вашите приходи, изворот на приходи или занимањето?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете што точно ви беше кажано:

Дали лицето со кое разговаравте даде некакви коментари поврзани со попреченост или за лица со попреченост?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете што точно кажа лицето:

Дали лицето со кое разговаравте даде коментар дека во градинката нема лица обучени да работат со деца со интелектуална попреченост?

Да/Не

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете што точно кажа лицето:

Дали лицето со кое разговаравте даде коментар во однос на расата/етникумот, религијата или семејствата со деца?

Да/Не

ТЕСТИРАЊЕ СИТУАЦИЈА

Ако одговоривте со *да*, ве молиме наведете што точно кажа лицето:

На кој начин се договоривте во иднина да контактирате со лицето со коешто разговаравте?

Лицето со кое разговаравте ви рече дека ќе ви се јави.

Лицето со кое разговаравте ве замоли да се јавите повторно.

Не се договоривте да контактирате повторно.

Друго (ве молиме, образложете):

Датум на поднесување на извештајот:

Ден од седмицата:

Час:

Потпис: